

AZ OROSZ „HOSSZÚ” 16. SZÁZAD FEJLŐDÉSLOGIKÁJA

I. A gazdálkodás rendje

1. Klimatikus, földrajzi feltételek

Az orosz polgári történetírás legtekintélyesebb irányzata, az állami-jogi iskola kiindulótételként kezelte a sajátos földrajzi helyzet meghatározó szerepét az orosz történelmi fejlődésben. Ezzel magyarították a nyugati és az orosz történelmi út mély különbözőségét. Szergej Szolovjov pl. így fogalmazott: „Európa két részből áll: a *köves* nyugatiból és a *fás* keletiből.” Az pedig, hogy az orosz föld nem ismerte a „követ” (tehát a hegyeket) azzal a társadalomtörténeti sajátossággal járt e felfogás szerint, hogy ugyan nem alakulhattak ki a feudális szabadság hegyekkel határolt szigetei, de a feudális *függés* tengere sem, minthogy a határtalan orosz síkságon a mindent elborító erdőrengetegek védőn fogadták magukba az állandóan vándorló orosz parasztot.

Ha kételkedünk is abban, hogy a kő és a fa ellentéte mozgatta az orosz történelmet, el kell ismerni: sok igazság van Szolovjov szépírókat megszügyenítő összegzésében, mely szerint a természet Nyugat-Európának édes-, Oroszországnak mostohaanyja volt. Aligha véletlenül alapozta a másik nagy orosz történész, Vaszilij Kljucsevszkij történeti koncepcióját arra a paradoxonra, hogy Oroszország számára kedvezőtlen feltételek között, az arra alkalmatlannak tetsző Észak-Kelet-Oroszországban tette gazdálkodásának alapjává a földművelést, csak miután a keleti szláv népeség súlypontja áttevődött ide a kiváló minőségű termőtalajáról híres orosz Délről, Délnyugatról.

A Kljucsevszkij által kreált kontrasztot a későbbiekben fontos összetevőiben kérdőjelezte meg a történettudomány, ám az továbbra sem maradt senki előtt titok, hogy az Észak-Kelet-Oroszország területén szerveződő, majd azt magába olvasztó Moszkvai fejedelemség rendkívül mostoha természeti előfeltételek között került a történelem színpadára.

A 11. század második felétől felerősödő centrifugális tendenciák csakhamar túlsúlyba kerültek és az egységes Kijevi Rusz már a következő század közepére tizenöt önálló fejedelemségre hullott szét. Az állandósult

nomád támadások elsősorban az órosz állam centruma ellen irányultak, aminek következtében a népesség a békésebb északkeleti határvidék felé kezdett áramolni, így a széttagolódott állam súlypontja már a 13. század második negyede (tehát még a tatár fennhatóság kezdete) előtt az északkeleti Vlagyimir-Szuzdali fejedelemség területére helyeződött át. A tatár hódítással járó pusztítások aztán bevégezték ezt a folyamatot, a továbbiakban pedig az egykori Kijevi Rusz déli, délnyugati területei a felnövő litván állam részei lettek. A 16. század végén megszülető egységes orosz állam így valójában csak a Kijevi Rusz északkeleti részének törpefejedelemségeit egyesíti. Azokat viszont kivételes hatásokkal. Amikor Moszkvát 1147-ben először említik a források, még csak egy kis faerőd a keleti szláv földek idegen etnikumú népek által lakott határterületén. A következő század utolsó negyedében válik önálló fejedelemséggé, amelyet – mint a legjelentéktelembbet – Alekszandr Nyevszkij legkisebb fia, Danyil kap meg. Ekkor fennhatósága csupán a Moszkva-folyó völgyére terjed ki. A 15. század közepére aztán területe több mint 400 ezer km²-re duzzad, hogy a következő század első harmadára majd három millió km²-re növekedjen. Határait északon a Fehér- és a Barents-tenger mosta, délen Csernyigov, Putyivl és a rjazanyi földek vonaláig terjedt, nyugati szomszédaitól a Finn-öböltől Szmolenszkig terjedő határvonal, Ázsiától az Észak-Úral és a nyizsnij-novgorodi földek választották el.

Az egységes orosz állam törzsterülete a Volga-Oka-folyók háromszögében helyezkedett el. Déli irányban az Oka-folyó – kevesebb mint 100 km-re Moszkvától – képezte egészen a 16. század végéig a határát. Ez pedig azt is jelentette, hogy a kiváló – csernozjom – talajú sztyeppe-vidék, de még az erdős sztyeppe sem tartozott a 16. század folyamán hozzá. A kialakuló orosz állam a világ egyik legészakibb birodalma volt: az északi szélesség 55°-a felett terült el, lényegében az egybefüggő vegyes erdő birodalmában. Kljucsevskij nem túlzott: a kijevi földhöz viszonyítva ez a térség alkalmatlannak ígérkezett a földművelésre. Az erdős, mocsaras, agyagos vidéken a földműves szinte minden egyes négyzetméter szántóért megküzdött. S ha termőterületet varázsolt a vadonból, akkor se örvendeztette meg termékeny, zsíros talaj, csak podzol, amely ráadásul igen mély szántást kívánt.

A földrajzi elhelyezkedés másik kárhuzatos velejárója a kedvezőtlen, szélsőséges kontinentális éghajlat volt, amely kelet felé haladva jóval alacsonyabb téli hőmérsékletet produkált, mint a megfelelő északi szélességi fokon elhelyezkedő, de Oroszországtól nyugatabbra eső területeken.

Hasonlóan jelentős, hogy a csapadékeloszlás igen egyenlőtlen — térben és időben egyaránt. Ami egyrészt abban nyilvánul meg, hogy a legtöbb csapadék éppen az észak-nyugati, földművelésre legkevésbé alkalmas területet éri, míg délebbre haladva mennyisége egyre csökken. Másrészt a centrális területeken a nyár közepén, végén — éppen akkor, amikor kevésbé kellene — esik a legtöbb csapadék, tehát tavasszal állandóan katasztrófális szárazság, ősszel viszont hatalmas áradások fenyegetnek.

A rossz talaj és a kedvezőtlen csapadékeloszlás mellett a mezőgazdasági munkálatokra rendelkezésre álló rendkívül csekély időt nevezhetjük a földművelést befolyásoló harmadik jelentős természeti tényezőnek. A centrális területeken a hosszú tél miatt alig több mint öt hónap áll a szántó-vető rendelkezésére, s észak-nyugatabbra még ennél is rosszabb a helyzet. Amiből az következik, hogy az orosz földműves az optimálisnál jóval kevesebbet törődhet földjével.

Mindennek pedig más következménye nem lehetett, mint az, hogy az északkeleti orosz paraszt termésátlagja jóval alacsonyabb, mint európai kollégájáé, s ez döntő gazdasági-társadalmi következményeket vont maga után.

2. A gazdálkodás alapegysége: a paraszti gazdaság

A 16. századi orosz parasztgazdaságról viszonylag pontos, jól számadatolható képet festhetünk a novgorodi adó- és birtokösszeírások alapján. A szántók nagyságából azt a következtetést vonhatjuk le, hogy — a század első felében legalábbis — mindig a paraszt rendelkezésére állt a családja el látását biztosítani tudó földterület. A legalacsonyabb birtokkategóriába a 7,5 hektárnál kisebb földdel rendelkezők tartoztak (a parasztok kb. 8–15 %-a), míg a másik póluson a 20 hektár felettiek álltak (kerületenként változóan a parasztok kb. 10–25 %-a). Ilyen esetben azonban ez a birtok már átlagban 2,2 családot (8–9 embert) tartott el.

Az utólagos kalkuláció szerint egy öttagú parasztcsalád minimális évi szükséglete (beleértve az igavonóállatot is) 90 pud gabona, maximális szükséglete pedig 120 pud gabona volt. A rozs négyszeres, a zab háromszoros termésátlagával számolva ugyanakkor egy hektár földre átlagban 15 pud hozamot számíthatunk. Ez azt jelenti, hogy a minimális életszínvonalat már hat hektár szántó biztosította, úgy, hogy gyakran a maximális szükségleteket kielégítő nyolc hektár is rendelkezésre állt.

Megkésett költségvetésünk azonban további pontosításra szorul. Nem számoltunk ugyanis eddig az államnak és a földesúrnak fizetett adóval és járadékkal. Ha pénzben akarjuk kifejezni Észak-Nyugat-Oroszország parasztjának szükségleteit, akkor az említett 120 pud rozs 150 „pénznek” (vagyis 102 gramm ezüstnek) felel meg. Ehhez azonban hozzájön kb. 60 pénz a nem mezőgazdasági jellegű termékekre. Csakhogy még egy 9,5 hektáros parasztgazdaság, négyszeres termésátlaggal is csupán átlag 179 pénz előállítására volt képes, pedig ebből 64 pénz még az államnak és a földesúrnak is járt. Igaz, hogy kb. 45 pénznyi értékre szert tudott tenni különféle technikai kultúrák természetése és az állattenyésztés révén. Még így is majd 20 pénznyi mínuszban van azonban évi költségvetése, pedig a számára kedvező négyszeres termésátlagot tételeztük, holott a valóságban a háromszoros volt az általános, sőt gyakorta előfordult a kétszeres hozam is. (A hét évente periódikusan visszatérő terméketlen évekről ne is beszéljünk.) Igaz viszont, hogy a maximális szükségletekből indultunk ki. Az öttagú parasztcsalád minimális életszínvonalon tartásához az évi 165 pénz jövedelem is elegendő volt. De még ezt is csak az erdei, vízi „parágaknak”; a „vad” méhészkedésnek, halászatnak, vadászatnak, gyűjtögetésnek köszönhetően tudta előteremteni.

Végül is azonban elmondható, hogy az orosz paraszt a szeme előtt lebegő célt: önmaga és családja újratermelését meg tudta oldani. A földje megvolt hozzá, ám óvakodott attól, hogy annak területét túlságosan kiterjessze. Ennek legfőbb oka az volt, hogy a silány föld nem kecsegtetett a befektetett munkával arányos terméssel, s ez utóbbinak — amint erre még kitérünk — amúgysem volt felvevőpiaca. A fennmaradáshoz még szükséges javakat ezért inkább a természeti kincsek egyszerű kisajátítása, felélése útján szerezte meg. Termékfelesleg előállítására nem gondolt, mert az adott feltételek mellett nem gondolhatott.

Mivel termelőtevékenysége intenzifikálására nem volt sem szüksége, sem lehetősége, termelési technikája és termelőeszközei teljesen megfeleltek a célul tűzött szerény feladatnak, illetőleg azok nem serkentették termelése növelését. A forrásokban ugyan csak a 15. században jelenik meg a háromnyomásos gazdálkodásra utaló kifejezés, ám e művelési rendszer kialakulásának idejét visszavezethetjük a 14. századra. 16. századi széles elterjedése azonban egyáltalán nem jelentette kizárólagossá, uralkodóvá válását, hiszen a földrajzi, talajviszonyok nagyon kedveztek az írtásos-égetéses és az egyszerű legelőváltós rendszereknek, úgyhogy inkább ezek egymás mellett létezéséről, egymást kiegészítéséről beszélhetünk.

A háromnyomásos gazdálkodás nem alapult szabályos vetésforgón, a három nyomás egy gazdaság három, funkcionálisan elkülönülő részét jelentette, míg maga a birtoktest számos, egymástól távol eső nadrágszűj-parcellából állt. Az irtásos-égetéses művelés hosszú ideig tartó fennmaradása, sőt a század végi gazdasági krízisben történő újbóli tényerése a földrajzi viszonyok ismeretében szükségszerűnek tűnik, de ebbe az irányba hatott az ugyancsak geográfiai okok következtében alacsony színvonalon álló állattartás által okozott krónikus trágyahiány is.

Még ebben a században széles körben elterjedt azonban a vaspapucsos, karcolós faeke, amely feltételezi a rendszeres trágyázást. A szükség ilyképpen visszahatott az állattenyésztés fejlődésére, amely azonban ezen elvárásnak a század folyamán valójában végig nem tudott eleget tenni. (Egy tehén átlagsúlya pl. nem emelkedett a 17, sőt nem ritkán 12 pud fölé.) Viszont komoly jelentősége volt a településszerkezet megváltozása szempontjából, mert megnyitotta az addig uralkodó egy-két udvaros falvak sokudvaros településekké válásának folyamatát.

3. Áru- és pénzviszonyok

Az ismertetett körülmények folytán, mivel belső okok nem kényserítették, a parasztgazdaság képtelen volt a terméke felesleg felhalmozására. Emiatt és a természeti feltételek következtében, rendkívül alacsony volt az ország népsűrűsége. Becslések szerint kb. 6,5 millió ember lakott a 16. század első felében az orosz államban. Viszonylag pontos adatokkal rendelkezünk a novgorodi földekről, ahol 1,8 fő/km² volt ezidőtájt a népsűrűség. Ez a kevéssé koncentrált népesség alig adott impulzust a termelésnek. Amiből viszont az következik, hogy a mezőgazdaság és ipar természetes különválásának útjában óriási akadály tornyosult, hiszen ez a mezőgazdaság nem tudott eltartani számottevő, mezőgazdasággal nem foglalkozó népességet. E megállapításnak csak látszólag mond ellent, hogy a 16. század közepén kb. 150–160 városról szokás Oroszországban beszélni. Ezek a városok tudniillik zömmel mindenek előtt katonai-adminisztratív funkciót töltenek be, lakosságuk többségében katonai-, egyházi-, hivatalnokelemekből áll és a város erősen magán viseli a környék mezőgazdasági arculatát. A tulajdonképpeni városi lakosság a számítások szerint az össznépségnek mindössze kb. 2 %-át tette ki, s az is meglehetősen egyenlőtlenül oszlott meg. Moszkva lakosságát pl. egyes korabeli utazók 100 ezer

főre taksálták, de utána – az egy Novgorodot kivéve – már a néhányezres város is ritkaságnak számított. Ez a városi népesség ugyanakkor jogilag semmiben nem különbözött a paraszti lakosságtól, az orosz város a céheket nem ismerte, amint más városi privilégiumokat sem.

Természetesen e városok centrumai voltak a kézműiparnak, kereskedelemnek is. Rendkívül óvatosan kell azonban bánni a történeti irodalomban közkedvelt módon előcitált reprezentatív adatokkal. Szokás pl. emlegetni Nagy Novgorod példáját, ahol, mondjuk, csak a famegmunkálással 23 különböző mesterség képviselői foglalkoztak. Ez az adat lenne hivatott a kézművesség rendkívüli specializáltságát, tehát fejlettségét bizonyítani. Előszeretettel emlegetik azt is, hogy ugyanitt csak a bőrmegmunkálással 1192, ruhakészítéssel 706 ember foglalkozott. Ezek az adatok az iparosok nagy számát kellene bizonyítsák. Ami Novgorodot illeti, bizonyítják is. E város azonban sajátos történelmi fejlődése következtében sok tekintetben különálló helyet foglal el a települések között, ezért példájából általánosítani nem lehet.

Az átlagot sokkal inkább az olyan városok jelentik, mint Mozsajszk, Dmitrov, Szerpuhov, Kolonna stb. néhány száz udvarával, amelynek ha felét teszik ki az adózó – tehát az államtól függő kézműves, kereskedőporták. Ráadásul ezeknek a településeknek megvan az a jellegzetességük, hogy egy-egy iparág aránytalanul több emberrel képviselteti magát bennük a többihez képest. Ez pedig a kézműipar egyfajta területi munkamegosztására utal, ami annak következménye, hogy az kevésbé a belső, mint a külső piac kielégítésére irányul. Másrészt; az ebben az összefüggésben sokat emlegetett vaskitermelés, -feldolgozás, ágyú-, harangöntés, építészet, amely valóban komoly jelentőségre emelkedett, szinte kizárólag állami megrendelésre dolgozott. Általában a megrendelés továbbra is megőrizte pozícióit a piacra termeléssel szemben az adott időszak orosz kézműiparában. Ez az ipar a faluba behatolni nem tudott, a mezőgazdasági lakosság igényeit legnagyobbbrészt továbbra is a helyi parasztiparosok elégítették ki. A városi ipar ezért saját lakosságán kívül elsősorban az egymástól történeti-földrajzi alapokon elkülönülő territóriális egységek közötti távolsági típusú kereskedelem számára gyárt árut. A természetes gazdasági rendszerből következik, hogy az egy-egy zárt gazdasági egység funkcionálásához nélkülözhetetlen nem mezőgazdasági típusú foglalkozási ágakat szolgáltató-, kereskedő-, kézműves – falvakban koncentrálja, amelyek feladata az illető terület iparcikk szükségleteinek előállítására és forgalmazására.

A naturális rendszer uralmát ugyanakkor a távolsági kereskedelem-ből származó extra jövedelmek sem tudták megtörni, ugyanis azok szinte kizárólag a cári kincstárat gazdagították. A nagyfejedelem a legelőkelőbb kereskedők kötelességévé tette a különféle szőrmék, viasz stb. eladását és a számára szükséges külföldi áruk megvásárlását. Mindegyik gosztyra rákerült a sor, akik ilyenkor saját üzleti ügyeiket félredobva, a cár hasznára ingyen dolgoztak. De ha vagyoni állapotuk ezt az igénybevételt is átvészelte volna, az uralkodó egyszerű vagyonek Kobzással gondoskodott arról, nehogy túlságosan meggazdagodjanak. A kereskedést egyébként is jelentősen nehezítette a krónikus pénzihiány. Oroszországban ekkor nem volt ezüst- és aranybányászat, ezért a külkereskedelmi import jórészt éppen a nemesfémbehozatalra irányult. Az országba került mennyiség azonban kevésnek bizonyult az áruforgalom működtetéséhez, így a kereskedelem jelentős mértékben cserekereskedelem maradt. Hasonlóan negatív irányba hatottak a rendkívül kedvezőtlen szállítási viszonyok. A tavaszi olvadások és az őszi áradások ugyanis hosszú hónapokra járhatatlanná tették a szárazföldi utakat.

Egyedül az orosz Északon, a Tengermelléken volt meg az esély a 16. század első felében a hagyományos gazdasági rend áttörésére. Itt a centrális területhez képest gyökeresen eltérő struktúra körvonalai bontakoztak ki. Az északi magánföldesúri hatalmat nem ismerő, ún. „fekete földes”, állami parasztság jelentős gazdasági szabadsággal rendelkezett. A földrajzi környezet ugyanakkor rendkívül alkalmassá tette a vidéket a sókitermelésre, s ennek jelentős piaca is volt szerte a birodalomban. Így hamar kialakult a paraszti lakosságból egy bérmunkát is alkalmazó, vagyonos vállalkozó-kereskedői réteg. A leghatalmasabb közülük a Sztroganov család volt, amely még IV. Iván uralmát is átvészelte. Szinte törvényszerű azonban, hogy pénzüket földesúri típusú hatalom elérésére fordították, amint létüket is csak annak köszönhetnék, hogy kiskirályságuk a még meg nem hódított Szibériában volt. Mivel jó adózó lakosságot produkált, az autokratikus hatalom egyideig nem bántotta e politikai gyakorlatában is „demokratikus” vonásokat felmutató sajátos területi fejlődést. Hosszú távon azonban ez a – a 16. század közeéig a birodalom több mint felét kitevő – terület sem vonhatta ki magát e centrális térségek berendezkedésének kötelező érvénye alól. Ez pedig a „szabad” parasztság végét jelentette. Igaz, csak jóval a tárgyalt korszak után.

II. A gazdálkodás társadalmi-jogi kerete: a nagybirtok

1. Földtulajdonviszonyok

Oroszország a 16. század első felében öt nagyobb történeti-földrajzi egységből állt. 1. A tulajdonképpeni törzsterületből, az eredeti Moszkvai (Vlagyimiri) Nagyfejedelemségből, 2. az északnyugati, eredetileg Novgorodhoz tartozó földekből, 3. az orosz Észak és Tengermellék messze Szibériába nyúló területeiből, 4. Nyugat-, Délnyugat-Oroszország határsávjából, valamint 5. a déli, tatárokkal közös ütközőterületből.

E térségeknek a történelmi hagyományok, földrajzi viszonyok és geopolitikai helyzet különbözősége folytán ebben az időszakban még eltérő volt a földbirtokstruktúrája. Délen, ahol még nem szilárdultak meg az orosz uralmi viszonyok, normális termelőtevékenységet nem lehetett folytatni, így a „senki földje” az államé volt, amely pozícióit újabb és újabb erődítmények előretolásával óhajtotta a sztyeppén biztosítani. Nem voltak sokkal békésebbek a viszonyok a Lengyel Királysággal és Litván Nagyfejedelemséggel szomszédos határterületeken, Nyugaton és Délnyugaton sem. Itt azonban a rivális birodalmak közé iktatódtak a nyugati orosz fejedelmi leszármazottak földjei, akik közül sokan a moszkvai nagyfejedlem szolgálatába álltak, amiért cserében megtarthatták fejedelemségeik feletti uralkodói jogaikat. A másik földrajzi póluson, északon a földtulajdonviszonyok is alapvetően eltérőek voltak: itt szinte kizárólag szabad faluközösségekben élők, csak az államnak adózó parasztok éltek. A centrális, moszkvai területeken már sokkal tagoltabb volt a földbirtokstruktúra. Bár pontos felméréseink nincsenek, valószínűsíthetjük, hogy a század első felében még itt is túlsúlyban voltak az állami, illetve nagyfejedelmi ún. fekete és udvari földek. Kisebb létszámban, de megtalálhatók voltak ugyanakkor itt a bojárok és leszármazottaik örökbirtokai, a nagyfejedlemnek szolgáló különféle jogi státusú elemek szolgálat fejében kapott, feltételhez kötött birtokai is. Jelentős területekkel rendelkezett az egyház, elsősorban a kolostorok.

Ehhez a képlethez állt legközelebb a novgorodi birtokstruktúra, amelyről – hála a novgorodi birtok- és adóösszeírásoknak – egyedül állnak rendelkezésünkre pontos adatok. Novgorodban – Moszkvához csatolása előtti időszakában – a legnagyobb területet (az összes terület kb. 66 %-át) a világi földesurak birtokolták, a kolostorok illetve a világi papság földjei az érsek birtokaival együtt kb. 25 %-ot tettek ki, míg a további 9 %

helytartói és „fekete” föld volt. Nagyon viszonylagos tehát a moszkvai viszonyokkal való hasonlóság. Ez a tétel csak annyiban igaz, hogy Novgorod a többi területtől méginkább különbözik. Különösen az feltűnő, hogy a világi földbirtokosok itt a földek 2/3-át uralják, míg Moszkva körül az állami földek vannak döntő túlsúlyban. S amíg a moszkvai területeken ritkaságszámba mentek az 500 hektáron felüli magánbirtokok, addig itt az összes földek kb. 60 %-a volt a leggazdagabb réteg – a birtokosok 7,5 %-a – kezén. Novgorod esetében tehát egy európai, hierarchikus és polarizált földbirtokstruktúráról beszélhetünk.

Ez az európai értelemben feudalizált birtokszerkezet azonban nem volt megfelelő a moszkvai egyeduralom számára. III. Iván egy konfiskációs sorozattal alapjaiban változtatta meg a novgorodi földtulajdonviszonyokat, majd ezek a változások kijelölték a moszkvai uralkodók egész 16. századi földbirtok politikáját. A radikális beavatkozás eredményeként a novgorodi földek fele a nagyfejedelem és az állam tulajdonába ment át, s további 36 %-át szolgálat fejében, a szolgálatképességig tartó érvénnyel kiosztották. A világi földbirtokosok csupán az összes föld 4,2 %-át tarthatták meg örökbirtok jogon. Ekkor az 500 hektáron felüli földdel rendelkezők az összes birtokos 11,1 %-át alkották, ám az összes birtoknak már csak a 32 %-a volt a kezükön. Tehát: az ún. nagybirtokosok száma nőtt, ám földjeik nagysága felére csökkent. A másik póluson viszont eltűnt az 5–15 hektáron ülő és a birtokosok 17 %-át alkotó, de az összes birtoknak kevesebb mint 1 %-át uraló törpebirtokosok rétege. A számokból egyértelműen kiolvasható a tendencia: a világi földbirtokosok gazdasági súlyának homogenizálása. A földbirtok „reform” még ennél is jelentősebb elgondolása a birtokos osztály földtulajdonjogának megrendítése az elkobzások révén, illetve lefokozása az „atyai” jogon birtokolt és elvben szabadon elidegeníthető örökbirtok (votcsina) szintjéről a szolgálathoz kötött és (egyelőre) elidegeníthetetlen szolgálati birtokra (a pomesztyére). És a változások harmadik ismérve: a múlt felidézése. A patrimonális uralom reflexeihez híven a nagyfejedelem a saját kezelésében álló birtokok számát növeli a legradikálisabban.

A 15. század végén tehát Észak-Nyugat-Oroszország földbirtokszerkezete a szolgáló nemesi hadseregét ellátni és a novgorodi különállást megszüntetni akaró állami beavatkozás következtében gyökeresen megváltozott. A leglényegesebb változás a pomesztye birtok elterjesztése, amelyet ezek után a moszkvai kormányzat minden újonnan csatolt területen meghonosított. Igaz, a század második feléig még egyetlen területen sem

került túlsúlyba. Az uralkodó kegyétől függő szolgálati birtok felértékelődésével fordított arányú az örökbirtok fejlődése. Értécsökkenését elősegíti az örökösödési jog bomlasztó hatása, hiszen az „atyai” birtokot a fiúk egyenlő arányban örökölték, ezért azok akár 2-3 emberöltő alatt jelentéktelen nagyságú birtokrészekre osztdódtak. Másrészt a kormányzat gyakran konfiskálta, cserélte ki ezeket a „teljes jogú” birtokokat és elidegenítésükbe is beleszólt, tehát a korabeli jogi gondolkodásban lassanként az örökbirtok is az adománybirtok kategóriájába csúszott át.

A világi birtok jogi státusának gyengéségeivel rímelt gazdasági erőtlensége is. A katonáskodással foglalkozó szolgáló nemesek több tagban lévő, szétszórt birtoktesteiken nem folytattak önálló gazdálkodást. A birtokokról befolyt jövedelem nagyobb részük számára tulajdonképpen csak katonáskodásuk anyagi feltételeit biztosította. A kormányzat a novgorodi reformmal a világi birtokosok két szélső pólusát felszámolta és egy viszonylag homogén középbirtokos réteget hozott létre. A mi fogalmainkkal élve azonban inkább kisbirtokosoknak mondhatnánk őket, hiszen kb. 80 %-uknak 350 hektár alatti volt a birtoka. Többségük számára azonban gazdasági értelemben mindez felemelkedést jelentett, hiszen amíg a III. iváni konfiskáció-sorozatig 57 %-uk foglalt el évi max. 210 pénzjöveldelmével köztes helyet paraszt és úr között, addig a reform után e két kategóriához tartozó birtokosok összlétszáma a 10 % alá került. S amíg korábban a birtokosok 78 %-a volt alkalmatlan a lovas szolgálatra, most ez az arány 22 %-ra csökkent. Az uralkodói adományként kapott pomesztye tehát a szolgáló nemességnek szolid, de megbízható megélhetési forrást jelentett, amely ráadásul nem is osztdódt, tehát stabilabbnak tűnt számára, mint a hányatott sorsú votcsina. Másrészt a pomesztye adományhoz a felső rétegek számára még az egyes közigazgatási egységek irányítása fejében kapott ún. táplálási adományok is járultak.

Hogy a század első felében mégsem vált uralkodóvá e mindenkit kielégítő földtulajdon forma, annak az az oka, hogy – paradox módon – az orosz uralkodók sem voltak bővíben a *lakott* földnek. Mivel az e területeknek kb. 1/3-át kitevő kolostori földekre ideológiai-politikai megfontolásból nem tették kezüket, az államnak adózó fekete földeket meg fiskális érdekből óvták, valójában kevés lehetőség volt szaporításukra. Az újonnan bekebelezett vagy konfiskált földek, illetőleg egyes udvari szolgálattelvő települések adományozása után ezért lassan sor kellett kerüljön a fekete földekre is. Ez azonban már a század második felének eseménye.

2. A nagybirtok népessége és jövedelme

A 16. századi Oroszország világi és egyházi nagybirtokai a feudális nagybirtokokra mindenütt jellemző kettős szerkezetet mutatták: egy saját kezelésben álló majorságból, illetve paraszti birtokokból álltak. A majorság gazdasági súlyát tekintve – bár fokozatosan növekszik – az egész század folyamán jelentéktelen marad: Észak-Nyugat-Oroszországban pl. a század elején ez az összes földek 5,6–9,9 %-a. Mivel a majorság – csakúgy mint az egész birtok – számos, egymástól távoleső, viszonylag kicsiny parcellából állt, „nagyüzemi” gazdálkodásra nem volt alkalmas.

A földesúr legfőbb jövedelmét az önállóan termelő paraszti gazdaságok szállították. Méghozzá egy hektár szántóról hozzávetőlegesen 11–15 moszkvai pénznek megfelelő *terményt* (minthogy a pénzjáradék még Novgorod környékén is ritkán érte el a 20 %-ot). Az aprólékos állami ellenőrzésnek és a szabad költözés jogának köszönhetően ezek a terhek egészen a század közepéig nem nőttek, tehát a parasztgazdaságok viszonylag kedvező helyzetben voltak, hiszen telkük gyakran 20–30 %-os megnagyobbodása ellenére a régi szokásjog szerint adóztak. Ehhez járult a lehetőségekhez képest jó szociális közérzet, hiszen a földesúr nem szólt bele a termelőmunkába, illetve az ország bizonyos területein a faluközösség számos funkciója megőrződött. (Ehelyett nem tudunk az obszcina problémára kitérni. Meg kell elégednünk annak leszögezésével, hogy egyrészt a Kijevi Rusz *verv’je* és az Észak-Kelet-Oroszország voloszty-ja között nem lehet kimutatni a folytonosságot. Másrészt az újabban képződött volosztyok is legnagyobb részben szétbomlanak az ország centrális területein a század második felére. Semmi okunk nincs tehát ebben a században a faluközösséget, mint a gazdálkodás meghatározó keretét biztosító intézményt szemlélni.)

A század első felében még az ország középső részein is, közvetlenül az állam fennhatósága alatt hatalmas kiterjedésű földek őrizték meg a faluközösségi formát és a feudális állami keretek közötti kedvező helyzetük jótékonyan hatott a magánföldesúri joghatóság alatt élő parasztlétre. A korabeli jogi gondolkodásban ezek „szabad” embereknek számítottak, akik „nem szolgálnak senkinek”. Önálló gazdasági ügyleteket bonyolíthattak le, bírósági keresetet adhattak be, peres ügyekben tanúként szerepelhettek, főbenjáró ügyekben a nagyfejedelmi bíróság ítélkezett felettük. Mivel pedig a legtöbb állami adó alól a magánföldesúri parasztlak sem mentesültek, nyilvánvaló volt, hogy az állam felső hatalmát

nem áttételese, hanem közvetlenül óhajtotta gyakorolni felettük. Nem így viszonyult azonban a feudális falu másik nagy társadalmi csoportjához, a holopokhoz. Nehéz pontos számadatokat találni a parasztok és holopok százalékos arányára. Észak-Nyugat-Oroszországban pl. a holop udvarok száma az összes udvarnak mindössze 2,6 %-a volt. A Perejaszlavi kerületben viszont a nagybirtokon akár az alávetett lakosság 1/3-a is lehetett, míg a kisbirtokon egyenesen túlsúlyban volt. A tveri kerületben meg 20–50 %-át tette ki a 80–230 hektáros birtokok falusi népességének.

Tagadhatatlan tehát a rabszolga jogállású holopok jelentős funkciója a korabeli orosz társadalmi életben. Egy részüket a privilégizált helyzetű szolgák alkották, akik a földesúr birtokának irányításában, magánseregében vagy udvartartásában teljesítettek szolgálatot. Számukra megmaradt a szabaddá, akár kisbirtokossá válás lehetősége. A nagy többség azonban a cselédségből és a földművelőkből tevődött ki. A majorságot az egész század folyamán szinte kizárólag a holopok művelték meg. De nem elsősorban emiatt ragaszkodtak a birtokosok a nyilvánvalóan gazdaságtalan rabszolga munkához. Hanem azért, mert a holopok nem rendelkeztek szabad költözési joggal, s ez elsősorban a csekély anyagiakkal rendelkező kisbirtokosok számára tette nélkülözhetetlenné őket. Nem véletlenül mutatták ki az újabb kutatások, hogy korai lenne a 16. században a rabszolgáság intézményének elhalásáról beszélni, a század közepére mennyiségileg az éppenséggel még növekedett is. Szintén túlzóknak tekinthetők azok a vélemények, amelyek a parasztság és a holopok összeolvadása útján történő jelentős előrehaladást hangoztatják. Annak ellenére, hogy a holop jogilag védett személlyé vált (hiszen nagy értéket, 3 rubelt, vagyis majdnem egy harci mén árát, képviseltek a század elején), csak keveset ültettek még közülük telekre, azonkívül a földesúr eszközeivel dolgoztak, a földesúr emberének felügyelete alatt, az állam nem szólt bele urukkal való viszonyukba. De legfőképpen: nem költözhettek.

Ha mégis annyira ragaszkodott a holophoz ura, akkor igen szorult helyzetben lehetett. Vessünk még egy pillantást a novgorodi konfiskációs-reform előtti időszak adataira. Mint láttuk, ekkor a birtokosok majd 60 %-a foglalt el közbülső helyet a tulajdonképpeni földesúr és a paraszt között, minthogy évi jövedelme maximum négy rubel volt. Lovas szolgálatra pedig kb. 80 %-a volt alkalmatlan, maximum 11 rubel jövedelmével rendelkezett, akkor amikor fegyverzete kb. 6, lova 4–8 rubelbe került. Ezenkívül még fel is kellett öltöznie, ami – ha nem is volt szüksége minden

évben 10–12 rubeles bundára – legalább 4 rubelbe került. Ezek pedig olyan kiadások, amelyeket egy állandóan katonáskodó földesúrnak viselnie kellett. Legtöbbjük számára ez csak igen-igen nagy nehézségek árán sikerült. Mivel pedig a feudális járadék növelésére ekkor még nem volt lehetősége, a megoldást csak a korábbi földjénél nagyobb szolgálati birtok, illetve táplálási javadalom jelenthette. Mindkettő a moszkvai uralkodó kegyén múlt.

3. A nagybirtok gazdái

A 16. század első felében gyakorlatilag senki számára nem volt még kizárva a földbirtokossá válás lehetősége. Ritka kivételként fekete földes parasztok is szert tehetek votcsinára, és nem számított ritkaságnak a fel szabadított fegyveres szolgák birtokszerzése. A fegyveres vagy hivatali szolgálatot ellátók osztálya tehát alul nyitott volt, nagy volt a mobilitása és a lehető legszélsőségesebb gazdasági, jogi helyzetű csoportokat foglalta magában.

Moszkva sikeres egyesítő politikájának eredményeként már a 15. század második felében hirtelen óriásira duzzadt a nagyfejedelem udvara. Önként vagy több-kevesebb „rábeszéléssel” Moszkva szolgálatába álltak a kisebb-nagyobb fejedelemségek addig szuverén urai, azok bojárjai, „szabad” szolgálói, fegyveres holopjai és ez az igen szélsőségesen polarizált réteg elvegyült a régi moszkvai földbirtokosok között. Szolga és úr került most egymás mellé, csupán azon az alapon, hogy mindketten egy nagyobb hatalomnak szolgáltak. Természetesen, a társadalomban elfoglalt pozíciójukban továbbra is az akadék választotta el őket egymástól. Túl azon, hogy nagyobb birtokokat öriztek meg, a volt fejedelmek, fejedelmi leszármazottak az uralkodó közvetlen környezetébe kerültek, rájuk bízta a hatalmas birodalom irányításának gondjait és – értelemszerűen – az ebből származó jövedelemeket. Amit tehát az előkelőségek elvesztettek a vámon, azt megnyerni látszottak a réven.

Csakhogy kiváltságos helyzetüknek nem volt semmilyen jogi garanciája. Illetve megőrződött a „szabad” szolgálok szabad távozásának ősrégi szokásjoga, ezt azonban az erő pozíciójában a moszkvai nagyfejedelmek kezdték egyre kevésbé komolyan venni. A másik biztosíték a jól bevált gyakorlat volt: e felső kormányzó apparátus nélkül az ország irányíthatatlan. Egy időre tehát a moszkvai udvar soha nem látott mértékben „arisz-

tokratizálódott”. A moszkvai nagyfejedelmek azonban a hagyományokhoz való ragaszkodás jegyében a megváltozott helyzetben is azon fáradoztak, hogy visszatérjenek a nemrég még aprócska fejedelemség igen egyszerű hatalmi képletéhez. Ott ugyanis még a legelőkelőbb bojárok is a fejedelem adományából jutottak kis kiterjedésű földjükhöz és az uralkodóhoz fűződő viszonyukat tekintve nem különböztek a társadalom többi csoportjától. Most e hagyományosan hatalomhű régi moszkvai bojárok képére kívánta formálni a moszkvai uralkodó az egész felső réteget. Nem véletlenül határozta meg a század politikatörténetét jelentős mértékben a felső réteg három eltérő eredetű csoportjának – az egykori fejedelmeknek, a főleg nyugat-orosz részfejedelmeknek és a régi moszkvai bojároknak – egymással folytatott harca.

E fenti csoportosítás azonban erősen fiktív jellegű, ugyanis az orosz felső társadalmat alkotó 200 család, a bojárság, valójában csak lefelé volt egységes, tudniillik az alacsonyabb származásúakat kollektívan nem engedte a „zsiros” szolgálati helyekhez. Erre az ún. mesztnyicsztvo intézménye adott számára lehetőséget, egy olyan bonyolult előkelőségi-és rangsorrend számítást, amelynek érvényessége csak az arisztokráciára vonatkozott. Amekkora biztonságot jelentett azonban a középrétegekkel szemben, olyan kétélű fegyvernek számított következményeit tekintve. Mert bár a különféle hivatalos dokumentumok pontosan tartalmzták az előkelő nemzetségek minden egyes tagja minden egyes megbízatását, a múltbeli precedensek mégsem szolgálhattak a jelen számára minden kinevezésnél egzakt mutatókul. Az előkelő familiák azonban éppen az ősök régvolt érdemeit méricskelték egymáshoz, ezért minden látszólagos „demokratizmus” ellenére a mesztnyicsztvo anarchisztikus intézmény volt, amely az uralkodót a mérleg nyelvének kivételezett helyzetébe hozta. Az uralkodó osztály felső rétegét meg egymással marakodó családok halmazává züllesztette, amely számára ilyképpen lehetetlenné vált a rendi típusú szervezkedés.

A társadalom középső rétegei, az ún. szolgáló emberek még a fenténél is jóval tarkább képet mutatnak, volt bojároktól a fegyverforgató szolgálóig terjed szociális spektrumuk, ugyanakkor mindkét irányban nyitottak voltak. Elvben ugyanis – kivételes cári kegynek köszönhetően – egyes személyek számára megvan a feljebb kapaszkodás lehetősége, másrészt viszont egészen a század közepéig fennállt a holoppá süllyedés veszélye. Derékhadukat az eredetileg nem szabad „udvari szolgálók” (a dvorjanyinok), illetve a szabadnak született bojárfik alkotják. A század közepére

már azonban a dvorjansztvo válik a szolgáló emberek felső csoportjának rétegnevévé.

A szolgáló emberek Moszkva fennhatósága alá kerülve egzisztenciálisan sokat nyertek, hiszen – a novgorodi konfiskációs-reform jól mutatja – a kormányzat gazdaságilag – lényegében egy kisbirtokosi szinten – stabilizálta helyzetüket. Amivel ezt, a számban az ún. uralkodó osztály nagy többségét kitevő réteget egyrészt hálára kötelezete, másrészt gazdaságilag továbbra is kiszolgáltató helyzetben hagyta. Ugyanakkor e szolgáló „nemességnek” heterogén eredete miatt nem voltak közös hagyományai, nem tudott még kialakulni sajátos profilja, nem voltak véleménynyilvánítási fórumai, szervezeti keretei, amint véleménye sem igen, hiszen nagyon is el volt foglalva „uralkodó” osztályba kerülése tényével. Legtöbb energiája arra ment el, hogy alul lezárja sorait, tehát valóságos privilegiált helyzetbe kerüljön a társadalomban.

Végül a földbirtokos osztályhoz tartoztak még a különféle nem katonai szolgálattelvők, pl. a hivatalnoki apparátus és a hadviselésre alkalmatlan törpebirtokosok.

A moszkvai uralkodó viszonyát ezekhez a szolgáló emberekhez mindig az egységesítésükre való törekvés határozta meg. Mivel hadseregének derékhadát tették ki, érdekében állt őket gazdaságilag és jogilag felemelni. Ezt a célt szolgálta a pomesztye-birtokok elterjesztése és a holoppá válás lehetőségének jogi kizárása. Ebben a tekintetben feltétlenül nagyot léptek a középrétegek előre a rétegekonszolidáció útján. Ennél több azonban nem állt a nagyfejedelem szándékában, a szolgáló nemesség kollektív térnyerését nem segítette elő a bojárssággal szemben, hiszen előbbi szervezetlensége miatt nem versenyezhetett utóbbi kormányzatban való jártasságával.

Jól felfogott érdekek fűzték azonban a bojár arisztokráciához, hiszen az képviseleti és egyben a legfelső tanácsadó, végrehajtó és igazságszolgáltató szerve, a bojár дума révén az országban nélkülözhetetlen funkciót látott el. Abban a tekintetben ugyanis kettős hatalom volt Oroszországban, hogy a nagyfejedelem korlátlan hatalmát senki nem vonta kétségbe, ám a gyakorlati irányítás a bojárok dolga volt. S amíg a vezető apparátus a régi moszkvai bojárokból állt, akiket tradicionális hűség kötött a trónhoz, ez a hatalomgyakorlási mechanizmus nemigen csikorgott. A fejedelmi származású bojárok Moszkvához kerülése után aztán az uralkodó megkísérelte az előkelő bojárokat régtől szolgáló társaik helyzetéhez közelíteni. Önkényesen cserélgette vagy konfiskálta pl. birtokaikat, embe-

reiket, korbácsoltatta meg nyilvánosan legtekintélyesebb képviselőiket, s ezzel elmélyítette a közgondolkodásban annak tudatát, hogy minden ingó és ingatlan vagyon az ő legfelső tulajdona, akivel szemben még a bojár duma vezetőjének sincs több joga, mint a legutolsó holopnak. Sok mindent eláruló módon a bojárságon belüli nivellálási tendencia az alsóbb szintet vette célba, csakúgy mint a szolgáló nemességen belül. Amint az addig uralkodó földbirtok tulajdonformát, az örökbirtokot fokozatosan a pomesztye jogállásához kezdik közelíteni, úgy fokozódik le az uralkodó osztály is. Ennek ideális állapota az egységes szolgáló osztály kialakulása lett volna az uralkodó szemében, erre azonban még I. Péterig várni kellett. Már a 16. század közepén azonban jelentős lépés történt ezen az úton, amennyiben a század derekára a kormányzat az egész szolgáló osztályt összeírta, földjuttatással szolgálatra alkalmassá tette és besorozta. Ezután csak az rendelkezhetett földbirtokkal, akit ezekben a besorolási könyvekben nyilvántartottak, amint, akit itt nyilvántartottak, az katonai szolgálót volt köteles teljesíteni. Kezdve az első bojártól egészen az utolsó szolgáló emberig.

Ezután az uralkodó osztály egyes tagjai besorolási rangjuk szerint különböztek egymástól. Legfelül a bojár duma tagjai álltak: ereszkedő sorrendben a bojárok, az okolnyicsijok és a dumai udvari emberek. A második nagy csoportot az ún. moszkvai szolgálók alkották, szintén több alcsoportra osztva. A harmadik, a legnépesebb csoport tagjai az ún. vidéki szolgálók voltak, legelől a kiválasztott udvari emberek, majd az udvari bojárfik és legvégül a városi bojárfik. Az előkelőség, a származás természetesen ebben a rendszerben is meghatározó szerepet játszott, ám az egyes rangok között a határvonalak nem voltak olyan élesek, hogy egy-egy – nagyon kivételes esetben többel – ne lehessen előreugorni a társadalmi hierarchiában.

III. A társadalmi-politikai fejlődés fő szakaszai

1. A hatalom és a bojárság reálkompromisszuma (A reformidőszak)

A tatároktól való függő viszony felmondásával, 1480-ban megalakulnak tekinthető Moszkva középpontú egységes orosz állam további fejlődését három alapvető körülmény határozta meg. Egyrészt az, hogy rövid idő alatt egy birodalom-monstrummá duzzadt, ám irányítása a régi ma-

radt. Másrészt, nem ő verte ki a tatárokat, hanem azok bomlasztották fel államalakulatukat belső problémáik következményeként. Harmadrészt, további egykori keleti szláv területek maradtak az országhatárokon kívül. Ha az ezekből az adottságokból fakadó problémákra választ akart találni az orosz politika, csak egyet tehetett: az állam megerősítését, még konkrétan, egy külső és belső funkcióját ütőképesen ellátni tudó katonai monarchia megszervezését. A felszínen katonapolitikaiként jelentkező kérdés megoldása maga után vonta szinte az egész társadalmi élet átalakítását.

A 16. század első felében folytatott egyesítő (hódító) külpolitika, valamint a novgorodi konfiskáció és egyéb hasonló megoldások azt mutatják, hogy III. Iván és III. Vaszilij kormányzata meglehetősen tudatosan haladt az adott feltételek között egyedül lehetséges úton. Ami paradox módon nem jelentett mást, mint a görcsös ragaszkodást a rég bevált gyakorlathoz. A moszkvai uralkodók egyetlen elvet ismertek: „a fejedelemségem az örökbirtokom” elvet, ami most csupán annyiban módosult, hogy már egy egész birodalmat tekintettek saját tulajdonuknak. A kora-feudális uralkodó patrimoniális hatalma ezzel átöröklődött egy másik történelmi szakaszra és annak sajátos színezetet adott.

A történelem groteszk játéka, hogy ennek a megújulásnak a konzervatívizmus volt a záloga. A totális hatalomra épülő katonai monarchia így szervesen következett az előző társadalomfejlődésből. Azt a struktúrát annyiban fejlesztette tovább, amennyiben tovább növelte az uralkodó hatalmát, illetve megakasztotta korlátozásának addig kialakult csíraformáit, amivel lényegében megakadályozta a feudalizálódási folyamat előrehaladását és a társadalmat egy archaikus, kevésbé tagolt szinten megmevítette.

IV. Ivánnak a század közepén ezért tulajdonképpen nem volt más dolga, mint hogy az elődei által gyakran tétován és szórványosan kezelt módszereket egységes rendszer rangjára emelje, illetve az irányítás idejét múlt technikai megoldásait korszerűekre cserélje fel. Amikor IV. Iván gyermekkorának anarchisztikus bojár-klikkharcai után az ország irányítása kb. 1549-től az ún. Izbrannaja Rada (Kiválasztottak Tanácsa) kezébe került, először történt kísérlet e katonai monarchia átfogó racionalizálására. Az 1550-es évek ezért kaphatták a történelmi irodalomban a „reform-időszak” nevet.

De ebbe a vonulatba illeszkedett már IV. Iván anyjának rövid ideig tartó régenssége is. Jelena Glinszkaja példát mutatott fiának a földado-

mányok takarékos osztogatása, a különféle bíráskodási-, adó- és vámmentességek szűkmarkú mérése, illetőleg a helyi közigazgatás élén álló helytartók hatalmának megnyírbálása terén. Mivel pedig a régensző halála utáni bojár-kormányzat szakított ezzel a gyakorlattal, az 1549-es Megbékélés Gyűlésén meghirdetett reformpolitika Jelena Glinszkaja idejéhez nyúlt vissza.

A kormányzat elgondolásait jól szemléltetik azok a kérdések, amelyeket a cár felszólítására az egyházi zsinat állított össze a bojárok által kidolgozandó reform-javaslatok számára. A kérdések kilátásba helyezik valamennyi birtok összeírását, ellenőrizni szándékoznak minden birtok – adásvételi ügyet, abból a célból, hogy a föld utáni katonai szolgálat elve a gyakorlatban is ideálisan funkcionáljon. Nem véletlenül kerül a földkérdés figyelmük középpontjába, hiszen ennek megoldása stabilizálhatta a szolgáló emberek, tehát a hadsereg és az állam helyzetét. Mindehhez a földön kívül persze pénz is kellett, és a kérdések aprólékosan foglalkoztak az állam pénzügyeinek megreformálásával is.

Az 1550-es években életbe léptetett rendeletek – ha teljesen nem is valószínűsíthető meg ezt a reformprogramot – az e kérdések által kijelölt úton haladtak. Az első lépés egy szoroson vett hadseregszervezési reform volt, a mesztnyicsesztvo korlátozása a hadvezérek kijelölésében. Mivel ez a kérdés az egész felső kormányzó réteget érintette, radikális változtatást nem hozott. Nagyobb jelentőségre emelkedett az ún. sztrelec-reform kezdete 1550-ben. Egyelőre ugyan csupán háromezer tűzfegyverrel felszerelt gyalogos Vorobjevo erődítés-faluba telepítéséről gondoskodott, de a sztrelecek hamarosan szinte valamennyi erődítményt benépesítik. Ezek a szabad idejükben iparúzéssel és kereskedéssel foglalkozó hivatásos katonák a következő század során nemegyszer török kollégiákhoz, a janicsárokéhoz hasonló jelentőségre emelkednek a belpolitikai villongások során.

Az 1550-es év legnagyobb eseménye az új Szugyebnyik (Törvénykönyv) kibocsájtása volt. Az elődök politikája folytatásának jelszavából következik, hogy az új büntetőkódex csak az 1497-es Szugyebnyik korszerűsítését tűzi ki célul. 99 cikkelye közül 37 tekinthető újnak, más kérdés, hogy a többi is jelentős átdolgozáson ment keresztül. Műfaja bűnök és büntetések végtelennek tetsző korrelációs sora, amelyben nincs hely egyes társadalmi csoportok jogainak körülírására. Meismétli azonban az 1497-es Törvénykönyv rendelkezését a parasztság György-napi szabad költözéséről, amivel továbbra is garantálja e réteg viszonylagos jogi sza-

badságát. Hasonló rétegekonszolidációs jelentősége van a 81-es cikkelynek, amely megtöltte a bojárfik holoppá deklasszálódását.

A Törvénykönyv szociális irányultságának tisztázásában sokat segített a 43-as és a 91-es cikkely. Utóbbi kimondja, hogy „városi kereskedő emberek ne lakjanak a kolostorok városi udvaraiban”, előbbi pedig megszünteti az egyházi birtokok adómentességét. Ha tehát arra a kérdésre, mely társadalmi csoportok érdekeit képviselték a Szugyebnyik egyes rendelkezései, egyelőre adószak is maradunk a válasszal, arra felelhetünk, mely réteg ellen irányulnak: az egyház ellen. Ha pedig az egyház ellen, akkor az valamiképpen az egész világi uralkodó osztály érdekeit szolgálta, hiszen ezek a rendelkezések elejét vehették a munkaerő egyházi birtokokra áramlásának. De első lépést is jelenthettek az egyházi földtulajdon korlátozásának azon úton, amelynek végső állomása az óriási kiterjedésű kolostori földek megkaparintása lehetett volna.

A század közepének a publicisztikában is jól érzékelhető forrongó reformhangulata igen gyorsan felvetette ezt a legradikálisabb megoldást: a kolostori birtokok szekularizációját, amellyel az 1551-ben összeülő Sztoglav (Százcikkelyes) zsinat kiemelten foglalkozott. Látszólag az volt a fő feladata, hogy továbbfolytassa a század elején, az ún. önzetlenek és joszifljánusok vitája által megkezdett belső egyházi rendteremtést. Fő gondja mégis az lett neki is, mint a félévszázaddal korábbi hivatalos egyháznak, hogy visszaverje az önzetlenekéhez hasonló szekularizációs próbálkozásokat. Mivel az egyház a cári egyeduralomnak hatalmas támasza volt, ez viszonylag könnyen sikerült. Cserében azonban engedményeket kellett tennie a világi uralkodó osztálynak. 1551. május 11-én rendelet született, amely elkobozza a IV. Iván gyermekkorában erőszakkal szerzett, vagy bojári adományként kapott kolostori földeket. A továbbiakban a kormányzat ragaszkodott minden földvásárlási ügylet előzetes engedélyeztetéséhez, megtöltötte az egyháznak az új városrészek, vagy új városi udvarok létrehozását, a városiak elcsalogatását. Majd az intézkedés-sort az egyházi adománylevelek felülvizsgálása zárta le, amelynek során megszüntettek minden olyan mentességet, amely a III. Iván és III. Vaszilij idején kialakult gyakorlatnál több kiváltságot biztosított. Az ekkor bevezetett új adóegység, a nagy ekealj szintén az egyházat (és még inkább a fekete földeket) érintette kedvezőtlenül: az egyházi birtokok lakossága ezentúl 25 %-kal több állami adót fizetett, mint a világiaké.

Éppen az egyházi földek sértetlenül maradása a magyarázata annak, hogy az egyik legnagyobb szabásúnak ígérkező reform, az ún. kiválasztott

ezer földhözjuttatása már elgondolásában is meglehetősen mérsékelt célt tűzött ki, sőt, egyes történészek még azt is tagadják, hogy megvalósult. A cári udvar kádergondjait kívánta a kormányzat azzal orvosolni, hogy 1078 szolgáló nemesnek 100–150 hektárnyi földet juttat Moszkva környékén, birtokkiegészítésként. Azért csak ennyi embernek és azért csak ekkora szántókat, mert a cár ebben a körzetben csupán az egykori fejedelmi madarászok, méhészek földjeivel rendelkezett. A fekete földek szétosztásától a kormányzat egyelőre igyekezett tartózkodni, az udvari földek eladományozását a korafeudális típusú hatalom reflexei ellenezték, a bojároktól nem volt miért konfiskálni, új területek pedig ekkortájt éppen nem kerültek Moszkvához. Persze, előbb-utóbb valamelyik eszközhöz hozzá kellett nyúlni, mert a korabeli publicisztika csalhatatlanul jelezte, hogy a szolgáló nemesek mind nehezebben tudnak eleget tenni katonáskodási kötelezettségeiknek. A katonai monarchia számára ebben a helyzetben a legtermészetesebb lépés az expanzió volt. Az orosz seregek 1552-ben elfoglalták a „földi paradicsomnak” leírt Kazanyi Kánságot, majd továbbfolytatták útjukat lefelé a Volgán.

Ezekben az években sokan jelentős birtokokhoz jutottak, ám – nyilvánította ki az évkönyv szavai szerint a kormányzat – a katonák harcra-foghatósága mégis csökkent. Ezért – olvashatjuk az 1555/56-os év bejegyzésében – ezentúl minden birtokos – függetlenül attól, hogy örökbirokon vagy szolgálati birtokon ül – köteles 150 hektár jó minőségű föld után egy lovaskatonát kiállítani. Egyben pedig nagy országos mustrán számbaveszik az összes birtokost, meghatározzák földbirtokkategóriáját és ebből fakadó kötelezettségeit. Aki a megállapított norma alatt találta-tik, az birtokkiegészítéshez jut. A földön kívül a katona-földesúr osztály a továbbiakban rendszeres pénzdadományban is részesül. Ennek anyagi alapját a helytartók táplálásán nyugvó intézményének eltörlésével teremtették meg. (Jellemző módon, a két rendelkezés egymást követi az említett évkönyvrészletben.) Ezzel a kormányzat tulajdonképpen két legyet ütött egy csapásra. Egyrészt a helyi erőkre bízta a helytartók hivatali visszaélései miatt teljesen működésképtelen helyi közigazgatást. Másrészt az addig a helytartóknak fizetett illetmények helyett egységes adót vetett ki a lakosságra, és a befolyt pénzeket szolgálat fejében szétosztogatta. Az elgondolás első része ugyan nem valósult meg, mert a közigazgatás reformja nem terjedt ki a votcsinákra és pomesztyékre, illetve a táplálás-adomány sem szűnt meg teljesen, de a dolog finánciális oldala a tervezett módon alakult.

E rendelet látszólag a bojárság ellen irányult, hiszen ők voltak a

mesztnyicesztvo szabályozta táplálási rendszer első számú kedvezményezettjei. Ezzel a megállapítással elérkeztünk a reformok „osztálytartalma” körül forgó közkedvelt vitához a történelmi irodalomban. A szovjet történetírásban leginkább elterjedt nézet szerint a fenti intézkedés is a reformok „kompromisszumos” jellegét bizonyítja, hiszen a bojártság előjogait csorbítja – de csak egy pontig – a szolgáló nemesség javára. E tétel még erre az egy rendeletre sem alkalmazható jelentős megszorítások nélkül. Tudjuk ugyanis, hogy az irányító apparátus kiszélesedésével a táplálás-adományok is osztódtak, tehát értéktelenedtek az idők folyamán. Másrészt nem kizárólag a bojárok részesültek belőle, amint az új pénzjutatások távolról sem csupán a középrétegeket gazdagították. A megítélés problémái azonban sokkal mélyebben erednek.

A „kompromisszumos” jellegből ugyanis az következne, hogy a szolgáló nemesség egy olyan, a bojártságtól céljaiban különböző, egységes érdekek alapján szerveződő és véleménynyilvánítási fórumokkal rendelkező réteg volt, amelynek politikai súlya meghátrálásra kényszerítette a bojártságot. A fentiekben láthattuk, hogy a szolgáló nemesség semmi ilyesmivel nem rendelkezett. Ugyanakkor a bojártságról sem mondhatjuk el, hogy „vissza akarván fordítani a történelem kerekét”, „vissza kívánta állítani a feudális széttagoltságot”. Az egységes állam irányító apparátusának csúcsaira kerülve, a bojárok a központosított monarchia megerősítésén munkálkodtak. Természetesen nem egyforma lelkesedéssel. A régi moszkvai bojárok szolgálatkübben végezték feladatukat, és a cár és rokonsága természetesen ezt a fajta magatartást tolerálta legszívesebben. A politikai kérdések azonban a három nagy bojár származási csoportosulás tagjai sűrűn létrejövő és felbomló érdekszövetségeinek politikai eszközökkel vívott harcával dőltek el. A reformidőszak politikatörténetét ezért a mindig nagy zajjal járó egyéni helyezkedési küzdelmek ellenére éppen a széles egységfront határozta meg, amely a vezető bojár familiákon kívül magában foglalta a szolgáló nemességnek a bojártsághoz legközelebb álló képviselőit is. Ha tehát kompromisszumról akarunk beszélni, akkor azt kell mondanunk, hogy az egységesen fellépő világi uralkodó osztály kényszerült kompromisszumra az egyházzal, illetve a cári hatalommal szemben, mert nem tehetette rá kezét sem a kolostori, sem pedig a fekete földekre. A reformok „osztálylényegét” éppen ezért akkor közelítjük meg a legjobban, ha az állam érdekeire koncentrálunk. Ezek a reformok, amikor meghatározott társadalmi rétegek, csoportok helyzetét javították vagy rontották, mindig az állam szempontjait mérlegelték és érték el annak megerős-

södését. Ezért van az, hogy akármelyik társadalmi csoport szempontjából nézzük, a reformok által elért eredmények szükségképpen „felemásak” lesznek.

2. Konfliktus a hatalom elmélete és gyakorlata között (Az opricsnyina)

Az Izbrannaja Rada irányítása alatti évtizedben megnyírbálták ugyan néha a bojárok előjogait (1551-ben korlátozták pl. egyes képviselőik földbirtokelidegenítési jogát), ám ha lehet minden addiginál hathatósabban érvényesítették a bojár „tanácsadás” évszázados jogát. A hatalomgyakorlás képletét a legtalálóbban a korabeli „az uralkodó elrendeli, a bojárok helyben hagyják” formula írta le. Kettős hatalom volt valójában. Ennek egyik komponense a cár a maga elvben korlátlan hatalmával. A cári egyeduralom ideológiáját egyházi írók generációi dolgozták ki fáradtságos aprómunkával. Joszif Volockij volt az, aki a görög hagyományok felelevenítésével talán a legtöbbet tette a cári hatalom isteni eredetének besúlykolása, s ezzel párhuzamosan az egyház világi hatalomnak való alárendelése terén. Ekkortájt született meg a „Moszkva – harmadik Róma” elmélet, jött létre az Augustustól eredő cári genealógia és ekkor szűnt meg a tatár uralom is Oroszországban. Az egységes orosz állam élén a kánt felváltó orosz nagyfejedelem örökül kapta a tatár kánok despotikus hatalmának szokásjogát, valamint a bizánci autokratikus hatalom egyházi ideológiáját. Iván 1547-es megkoronázásával az egyház presztizse végérvényesen összekapcsolódott az egyedüli pravoszláv birodalmat megtestésítő cár presztizsével. Így a korafeudális uralkodó patrimonális hatalmából kinövő és bizánci-tatár segédlettel ideológiai formát nyerő cári autokratikus hatalom elve széles körben elterjedt, maga is egyeduralmává vált.

A gyakorlatban azonban erősen korlátozta a bojár arisztokrácia, amely általában a tanácsadás és a végrehajtás feladatát vállalta magára, most azonban döntéshozó funkciót is ellátott a cár önállótlanága miatt. Mivel pedig a bojárságot, mint irányító apparátust – amint arra utalunk – nem lehetett kütkatni az államéletből (a helyükre állítható, kormányzásban jártas társadalmi réteg, illetve anyagiak hiányában), a kettős hatalom reál-kompromisszumnak tekinthető. E kompromisszumnak azonban jogi garanciái nem voltak, szilárdságát a józan belátás kellett biztosítsa. Ennek hiányában a társadalom kiszolgáltatottá vált az uralkodóval szemben, az addigi társadalomfejlődés ugyanis nem zárta ki az uralkodói

hatalom legszélsőségesebb formában való gyakorlásának lehetőségét sem, minthogy nem alakította ki az ellenállás gazdasági alapját, szervezeti formáit, gondolkodásbeli hagyományait.

1560-ban IV. Iván cár úgy döntött, hogy ezentúl egymaga irányítja az országot. Az Izbrannaja Rada tanácsadóival való szakításának több okát szokta – eléggé meggyőződés nélkül – felsorolni a szakirodalom. A döntő okhoz fér a legkevesebb kétség: a kenyértörésre a cári hatalom korlátlan jellegének elve és gyakorlata között tátongó szakadék miatt került sor. A források ugyanis meglehetősen plasztikussággal szólnak arról, hogy a cár egyrészt jól elsajátította az egyeduralom ideológiáját, másrészt meghatározó lelki konfliktust jelentett számára, hogy az csak papíron létezik.

A valóban önálló irányítást már a kezdet kezdetétől jellemző szélsőséges módszerek a IV. Iván által bevezetett ún. *opricsnyina* intézményével álltak össze egységes rendszerré. Az opricsnyinát világra segítő tényezők szintén kedvelt vitatémái a historiográfiának. Sajátos módon létrehozása szubjektív motívumainak rekonstruálásában általában megegyezik a történészek véleménye: katonai kudarcok, majd egykori közeli embere, Kurbszkij távozása az ellenséghez, váltották ki a határozott ellenlépés reakcióját. Abban azonban már szinte kibékíthetetlen a historikusok nézeteltérése, hogy az ilyképpen létrehozott opricsnyina milyen célt szolgált és hogyan minősíthető?

Mi is az az opricsnyina? Értékmozzanatokat nélkülöző szűk definícióban: az ország kettéosztásából származó, 1565-től 1572/73-ig tartó funkcionálása során területileg változó, a cár közvetlen irányítása alá rendelt egyik országrész. Szemben a másik területtel, az ún. zemscsinával, amelynek kormányzása a bojár дума feladata volt, igaz, a cár fenntartotta magának a legfontosabb ügyekben való döntés jogát. Ebből a meghatározásból egyelőre csak egy következtetés látszik valószínűnek: az opricsnyina nem a centralizáció irányába mutatott.

Közelebb vihetnek funkciója megértéséhez a fennállása alatt végbe ment események. Az opricsnyina megalakításának bejelentését közvetlenül megelőzi a bojár дума és az egyházi zsinat felhatalmazása: a cár – közelebbről meg nem határozott – bűneiért azt von felelősségre, akit akar. Ezt esetenként addig is megtette, tehát a „jogi” helybenhagyás itt a statáriális rendszer általánossá tevésére vonatkozik. Az így kapott szabadsággal aztán a cár meglehetősen él is. 1565 elején ugyan csak néhány embert végeznek ki, ám az egykori északkeleti fejedelmek leszármazottai közül kb. 170 embert családjaikkal együtt száműznek Kazany

vidékére. (Igaz, egy év múlva ezek visszatérhetnek addigra már jórészt kirabolt, pusztává lett birtokaikra.) Aligha kétséges tehát az intézkedés irányultsága: a politikai elrettentésen túl a szuverén uralkodói múltját legkevésbé feledő szuzdali arisztokrácia gazdasági alapjainak megrendítése.

Már azonban az opricsnyina második évében bizonyos mértékben visszavonulót akar fújni IV. Iván, ezt mutatja a Zemszkij szobor összehívása is. Az országos gyűlés cár által kijelölt tagjai ekkor az uralkodói elvárásnak megfelelően rábólintottak a litvánokkal és a lengyelekkel folytatandó „nagy” háborúra. Ám nem hivatalos minőségükben, már a gyűlés után kollektív kérelemmel fordultak IV. Ivánhoz: szüntetné meg az opricsnyinát. A fékevesztett terror időszaka köszönt ezután az országra.

Az 1567–1571 közötti politikatörténetet egy megkonstruálásában, lebonyolításában, méreteiben és következményeiben fantasztikus koncepció per-sorozat határozza meg. IV. Iván uralkodásának utolsó éveiben összeállíttatja az általa kivégzettek listáját, ennek alapján képet alkothattunk arról, kik voltak a repressziós hullám áldozatai. Az első Cseljadnyin-Fjodorov bojár, főlovászmester volt a sorban, a cári hatalom kipróbált, hű támasza. Birtokait felégették, embereit kardélre hányták. Következhetett – családjával együtt – Vlagyimir Sztarickij, a cár unokatestvére, aki származása jogán egyedül lehetett potenciális veszélyeztetője a trónnak. Mivel pedig a Sztarickijoknak hagyományosan jó kapcsolataik voltak Nagy Novgoroddal, meg az egykori *városköztársaság* közel is feküdt a határhoz, a cár éjféketébe öltözött opricsnyik-serege megindult Novgorod felé. Amíg oda értek, az útjukba eső valamennyi települést feldúlták, majd megkoronázva addigi teljesítményüket hetekig mészárolták Novgorod és környéke békés lakosságát. Végül az „i” betűre a pontot az ún. „moszkvai ügy” tette fel. 1571-ben a Vörös-téren több mint 100 embert végeztek ki nyilvánosan a legelképesztőbb halálnemekkel. Az áldozatok közé ekkor már az opricsnyina vezető garnitúrájának tagjai kerültek. A terror ördögi köre bezárult.

Szociális értelemben meglehetősen nehéz a sokezer áldozat elveszejtésének logikáját fellelni. Amint azt Veszelovszkij akadémikus kimutatta; a kivégzettek közül egy bojárja 3-4 egyszerű szolgáló nemes jutott, míg az uralkodó osztály egy tagjára egy tucat alsóbb néposztályokbeli. A következtetés tehát adott: az opricsnyina nem a bojártság, mint réteg ellen, hanem amint Veszelovszkij fogalmazott, az udvar, tehát az uralkodó mindenkori környezete ellen irányult. Még egy kicsit konkrétizálva ezt a megállapítást juthatunk talán legközelebb az igazsághoz. Az két-

ségtelen, hogy a terror és a megrémült türannosz kényszerképzetes logikájából következően rendszeresen sort kellett keríteni a cári környezet megtisztítására. A kiiktatandó ellenségek körét azonban kiszélesíthetjük a hatalom múlt- és jövőbeli potenciális oppozíciójával. Mivel pedig Iván cáron csak fokozatosan – párhuzamosan a terror előrehaladásával – hatalmasodott el idegbetegsége, az első év történéseiben nem kell elvitatnunk a racionális politikai megfontolást: egy jelentős súlyú arisztokrata réteg megrettentését. Később azonban sor kerül a zemszkij szobor „zendülőire” is, akik – mint pl. Cseljadnyin-Fjodorov – már zömmel a régi moszkvai bojárságból és a szolgáló nemességből kerültek ki. Ezzel párhuzamosan a cár előveteti az 1553-as betegsége idején történt eseményekről szóló évkönyv-bejegyzéseket és utólag egy kolosszális bojár összeesküvést konstruál belőlük, majd ennek állítólagos résztvevőit, mint Sztarickij híveit, kivégezteti. Mindez még, éppen az üldözési mánia téveszmés gondolkodásából, utólag magyarázható. Nincs magyarázat azonban a novgorodi pogromra, amivel még hívei jórszét is eltávolította magától. 1571-re tehát az opricsnyina társadalmi bázisa végzetesen leszűkült, mondhatni, egy-két kegyencet leszámítva, megsemmisült. Mivel pedig belső tisztogatásaival teljesen szétzilálta a szolgáló nemesség sorait, az alább ismertetett gazdasági krízis következtében a hadsereg is működésképtelenné vált. 1571-ben így a krími tatárok egész Moszkváig eljuthattak, és azt porig égették. Ekkor érik meg az opricsnyina megszüntetésének gondolata.

A végén önveszélyessé váló, önmaga ellen forduló opricsnyina végül is a cár és családja, dinasztiaja vélt és valóságos ellenségei elleni önvédelem eszközeként definiálható. Az általa folytatott harc jelentős mértékben a fantom-ellenség elleni küzdelem volt, tehát meghatározott szociális irányultságot, egységes politikai vonalvezetést nem várhatunk tőle. Ebben a harcban azonban kísérletet tett az önvédelem sajátos eszközeinek, intézményeinek kialakítására, s ezek gazdasági, társadalmi hátterének biztosítására. Ebben a tekintetben negatív jelentőségű, de értelmes politikai tettként értékelhető.

Az opricsnyina területi kiterjedése nehezen meghatározható, ugyanis szinte évente változott, a lakossága számarányáról pedig nem maradtak ránk pontos információk. Területileg meghaladta, míg népességét tekintve alulmaradt a zemscsinával szemben. A cár közvetlen irányítása alá kerülő földek a régi történetírói hagyományokkal ellentétben nem a fejedelmi, bojári földbirtoklás centrumaiból kerültek ki. Területileg legnagyobb részüket az orosz Észak sókitermelő fekete földjei tették ki, oprics-

nyinába vonásukat elsősorban fiskális meggondolások, illetve a cár esetleges tengeren túlra menekülése útvonalának biztosítása motiválta. Ugyancsak az opricsnyinába kerültek a cár udvari és ún. úrbéres földjei a főváros körzetében, a cári udvar eltartása céljából. A harmadik birtokkategória kb. egy tucat kisebb kerület döntőrészt pomesztye-jogú birtokaiból tevődött ki. Ezek a földek a cár testőr-rendőrségét voltak hivatva biztosítani, ugyanis a megbízhatatlannak ítélt birtokosokat innen kitelepítették, míg a fennmaradók az ún. opricsnyik-gárdába kerültek. Ez eredetileg csak kb. ezer főből állt (később 5-6 ezerre duzzadt a létszáma), így nincs okunk azt feltételezni, hogy az opricsnyina egy hadseregreform volt, és a livóniai háború sikeres folytatásának reménye hívta életre. Annál jobban dokumentálható a gárda belső, karhatalmi funkciója. Az opricsnyina, mint a cárnak az állítólagos belső ellenséggel szembeni önvédelmi szervezeteként tűnik fel számunkra akkor is, ha újonnan létrehozott erősítéseit szemléljük. Azok ugyanis nem a stratégiaileg fontos határvidékeken, hanem az ország belterületén óvták a cárt – saját alattvalói ellen.

Az opricsnyik-gárda zömmel valóban egyszerű vidéki bojárfikból került ki, bár a kiválasztást nem a származás, hanem a személyes hűség motiválta. Ezért bőven voltak tagjai között fejedelmi származásúak, csakúgy, mint a párhuzamosan létrehozott opricsnyinai hivatali, igazgatási szervekben. Az opricsnyikok ténylegesen privilégizált helyzetbe kerültek, tetteikért egyetlen bíróság sem vonhatta őket felelősségre. Leplezetlen rablásaikkal, erőszakoskodásaikkal azonban maguk ellen hangolták osztályostársaikat is, így a cár az opricsnyina-„reformmal” valójában elidegenítette magától a szolgáló-nemesek legnagyobb részét. Ezzel pedig a lassan kibontakozó központosító politika egyik alapelvét sértette meg. És még számosat azok közül. Ismét elterjedtek a részfejedelemségek, az általános létbizonytalanságban sokan az egyház védelme alá húzódtak, így a kolostorok földbirtokai ismét megszorodtak, lehanyaglott a pomesztye-forma, s időlegesen újra megsűrűsödtek a votcsina-adományok.

Ebben a vonatkozásban hiába szünteti meg IV. Iván az opricsnyinát, politikája folytatódik, mint ahogy, ha más néven is, de egészen haláláig megmaradt az ország kettéosztottsága. Igaz, az opricsnyinai kitelepítéseket csak 1575–76-ban ismétlik meg, ezért szűk értelemben csak ezt az időszakot nevezhetjük az opricsnyina második kiadásának.

Legkevésbé azonban azért tekinthető az opricsnyina a centralizációt előmozdító tényezőnek, mert utóbbi általában az ország megerősítésére irányult. Az opricsnyina lényege viszont a pusztítás volt. Politikai

céljában, de gazdasági következményeiben is. Az opricsnyikok birtokaikon rablógazdálkodást folytattak, a zemszcina földjéről pedig elhurcolták a parasztokat, miáltal ezeket a birtokokat is tönkretették, pedig az állandó kitelepítések, birtokkicserélések miatt a földbirtokviszonyok amúgyis destabilizálódtak. Ehhez jött a szinte elviselhetetlenné váló állami adóprés. A parasztok állami adója nominál értékét tekintve 1561/62 és 1572/74 között 40 %-kal növekedett, majd a következő 10 évben még 80 %-kal. Amíg tehát 1540-ben az összes adóknak csak 10 %-a volt Észak-Nyugat-Oroszországban az államnak fizetett adó, addig 1566-ban már pl. a 66 %-ot is elérhette – úgy, hogy közben a földesúri terhek is növekedtek. Néhány terméketlen év és az 1570-ben behurcolt pestis, a szakadatlan háborúzás pusztításai az opricsnyinával karöltve az orosz történelemnek addig csak a tatár pusztításhoz mérhető gazdasági krízisért idézték elő.

3. Mindenki mindenkivel – és mindenki ellen (A „zavaros” időszak)

A novgorodi összeírásoknak köszönhetően pontos képünk van Észak-Nyugat-Oroszország gazdasági helyzetéről az 1580-as években. A lakosság a század elejéhez képest nyolcadrészére, az adóképes gazdaságok száma 5,8 %-ra csökkent. A kereskedő-iparos falvaknak 62,9 %-a pusztásodott el. A paraszti birtokok felükre-harmadukra zsugorodtak. A Pszkov környéki kisebb városok század közepi 1761 udvarházából 1585-re már csak 75 maradt. S bár a Moszkva környéki központi kerületek gazdasági helyzetéről nem áll rendelkezésünkre hasonlóan részletes nyilvántartás, annyit azonban tudunk, hogy a Moszkvai kerületben a szántóföldek 84 %-a lett pusztává a vizsgált időszakban. Ugyanakkor nincs okunk kedvezőbb helyzetet feltételezni a másik két nagy történeti-földrajzi egységről, a nyugati és déli határvidékről sem, hiszen ott is állandó háborús viszonyok uralkodtak. A huszonöt éves háború és az opricsnyina pusztításait egyedül az orosz Észak „fekete” földes parasztgazdaságai vészelték át különösebb megrázkódtatások nélkül.

A gazdasági krízis szükségképpen társadalmi földcsuszamlást idézett elő. A centrális területekről ugyanis a parasztok a nagy folyók mellé menekültek, hatalmasra duzzasztva a szabad kozákság létszámát, vagy a nyugati, délnyugati határvidékre költöztek és a viszonylagos szabadságot jelentő határőr-paraszt státuszt választották. A munkaerő eláramlása az opricsnyina előtt különösen a középréteget érintette hátrányosan,

mivel vándorlásuk iránya a nagybirtok volt. Elvileg ezért már akkor felvetődött a szabad költözés megtiltása. Az opricsnyina azonban a problémára sajátos késleltető megoldást talált: egy privilégizált kisebbség számára tette lehetővé a parasztok korlátlan mennyiségben történő elhurcolását. Ezek az évek — egyebek mellett emiatt is — annyira megrendítették valamennyi világi birtokos réteg gazdasági alapjait, hogy IV. Iván uralkodásának végére a röghözkötés, mint a gazdaság reorganizációjának egyetlen lehetséges eszköze, az egész világi uralkodó osztály számára létkérdéssé vált. Ezt kívánta ugyanakkor az állam érdeke is, hiszen a livóniai háborúból hatalmas területi veszteségekkel kikerülő ország számára kulcskérdés volt hadserege talpraállítása, ami csak a szolgáló nemesség helyzetének konszolidálása révén sikerülhetett. Ezért IV. Iván uralkodásának utolsó éveiben vagy később, Fjodor Ivánovics alatt (erről egyelőre vitakoznak a kutatók) a kormányzat ideiglenesen, egy-egy évre felfüggesztette a szabad költözés gyakorlását. Ezt a rendelkezést aztán minden évben megismételte. Ami valójában azt jelentette, hogy az 1590-es évekre Oroszországban kialakult az örökös jobbágyság rendszere.

Mindez megkövetelte az alávetett földművelő népesség másik nagy rétege, a holopság helyzetének rendezését is, különösen az 1570-es évektől. Ugyanis az addigi ún. „teljes” holopok és a parasztok jelentős részéből egy új, igen elterjedt rabszolga-típus, az ún. kabalás holop (vagy adórszabszolga) alakult. Az új intézmény népszerűsége annak volt köszönhető, hogy az állandó lét- és vagyonbizonytalanságban a parasztok szívesen álltak egy-egy (elsősorban egyházi) nagybirtokos szolgálatába, hogy kivárhák a jobb időket, ráadásul felajánkozásuk jutalmául anyagi támogatáshoz is jutottak. A kormányzat most e réteg helyzetét is megkísérelte egyértelművé tenni. 1597-ben olyan rendelkezés született, amely ura élete végéig tartó szolgálattal sújt minden kabalás holopot, függetlenül attól, hogy kifizeti-e adósságát vagy sem. Azokat az ún. „önkéntes” holopokat pedig, akik legalább félévet eltöltenek egy gazdánál ezentúl az örökös szolgáló státuszába sorolják.

Az örökös jobbágyság intézménye azonban addig nem tekinthető szilárdnak, amíg megmarad a szabadulás, vagyis a kozákokhoz menekülés lehetősége. Ezért a kormányzat súlyos szankciókat hozott azon kozákok ellen, akiket — s ezek voltak többségben — nem tudott állami szolgálatba fogadni. Ezzel gyakorlatilag társadalmon kívülre rekesztette őket. A határvédő lakosság privilégizált helyzetét pedig azzal ásta alá, hogy robotra fogta a katona parasztokat a határterületeken lévő nagy állami földeken.

Borisz Godunov kormányzata ritka tudatossággal haladt a konszolidáció útján. Viszonylag rövid idő alatt lényegében helyreállították a termelőerőket, visszaszereztek fontos területeket, az orosz patriarchátus felállításával növelték az ország nemzetközi presztízsét. A legnagyobb jelentőségű intézkedés-sor az uralkodó és a hadsereg derékhadát alkotó szolgáló nemesség helyzetének megerősítése volt. Ez azonban csak a társadalmi ellentétek minden addigit felülmúló kiélezése árán sikerülhetett. A rendteremtő program ezért szükségszerűen vezetett az iváninál is nagyobb katasztrófába.

A földesurak és jobbágyaik között, mint két osztály között, először válik ekkor az orosz történelem során kibékíthetetlenné a viszony. Különösen az 1601–03-as ún. Nagy éhség idejétől kezdve, amikor százazrek haltak éhen csak a főváros környékén. A birtokosok közül sokan szélnek eresztették szolgálhadaikat (így a fegyveres szolgálókat is), aminek következtében turbulens elemek lepték el az orosz Délvidéket. Nem is kellett soká várni az első nagyobb, a Hlopko-vezette éhséglázadásra, amit a kormányzat könnyen levert. Ilyen sors várt volna minden elszigetelt megmozdulásra, ha egy hatalmas ideológiai erő nem egységesíti a cári hatalom ellen küzdő erőket.

Ez a „jó” cár-hit ideológiai rendszerén belüli ellenállás lehetőségét megteremtő álcár-hit volt. Itt nincs szükség arra, hogy részletesen foglalkozunk az álcárság intézményének első alakjával, I. ál-Dmitrijel. Elég annyit leszögeznünk, hogy kilétének kérdése ma sem megnyugtatóan tisztázott, bár, természetesen, az nyilvánvaló, hogy nem volt IV. Iván fia. Más helyütt részletesen foglalkoztunk felbukkanásának körülményeivel is, ezért ezúttal csak azt ismételnénk meg, hogy amikor átlépte a litván-orosz határt, csapatában a kozákok voltak többségben, és az első vesztes csata után lényegében valamennyi litvániai híve elhagyta. Mellé állt viszont a Délvidék háborgó lakossága, ezért a fennálló hatalom elleni harca valószínűleg népmozgalomként is leírható. Aligha tudta volna azonban mint „parasztvezér” megbuktatni a godunovi rendszert, ha nem támogatják az orosz uralkodó osztály széles körei. Hívei Borisz Godunov számos ellensége közül kerültek ki. Godunovval, aki „választott”, nem karizmatikus uralkodó volt, a moszkvai arisztokrácia lényegében sohasem békült meg. De végül elidegenítette magától tömegbázisát, a szolgáló nemességet is, amikor a Nagy éhség idején – ideiglenesen – visszaállította a György-napi szabad költözést.

A ritka történelmi eset, hogy egy szélhámos kalandorból koronás

fő lesz, csak a fennálló hatalom ellen egységesen fellépő széles osztályszövetségnek volt köszönhető. Amint egy évvel későbbi bukását is ez okozta. Ál-Dmitrij minden társadalmi rétegnek egyformán a kedvében akart járni – és ezzel valamennyit elvadította magától. A mozgalmában résztvevő holopok jelentős részét felszabadította, a délvidéket minden adó alól mentesítette, ismételten szankcionálni kívánta a szabad költözést. Másrészt viszont a szökött parasztok öt év és öt hónapig felkutatandók lettek – feltéve, ha nem a „Nagy éhség” idején menekültek el. Felemás volt ez a rendelkezés-sor az alsóbb rétegek szempontjából, még kevésbé elégítette ki a birtokos osztályt, az arisztokrata csoportok pedig már lényegében hatalomra jutása kezdetén kísérletet tettek a megdöntésére.

Vaszilij Sujszkij, a bojár cár trónra kerülése után azonban minden ott folytatódott, ahol I. ál-Dmitrij fellépése idején elkezdődött. Azzal a különbséggel, hogy mint választott és bojár társaitól függő cár, Sujszkij már eleve presztízavesztéssel kezdte uralkodását. Mivel pedig hozzákezdett a Dmitrij-előtti állapotok visszaállításához, a délvidék tovább folytatta a cár elleni harcát. A holopokhoz, kozákokhoz, parasztokhoz csatlakoztak az álcár kegyvesztett bojárjai, szolgáló nemesei, így a törvényes hatalom elleni küzdelem – gyakorlatilag ugyanazzal a bázissal – megismételte önmagát. Ebben a szakaszban azonban már erősen polarizálódott, bár formálisan egységes tábort alkotott. Az ellenállás központjában Sahovszkoj herceg koordinálta a harci tevékenységet – a meghalt Dmitrij cár nevében. Ugyancsak az előnek hitt cár parancsainak engedelmességre vonult az egykori holop, Ivan Bolotnyikov a főváros ellen szökött szolgálókból, parasztokból, kozákokból álló serege élén. Vele szövetségben, de nem egyesülten egy szolgáló nemesi sereg is Moszkva felé tartott. A két hadsereg eltérő összetétele működésében is megnyilvánult. Amíg Bolotnyikovék útközben minden „áruló” birtokost megleckéztettek, addig az Isztoma Paskov vezette másik csapat szabályos regurális sereggént viselkedett. Moszkva falai alatt utóbbiak le is váltak a népi felkelőkről és a cár oldalára álltak. A kormányzat időközben azzal is sikereket ért el, hogy 1606 márciusában 15 évre emelte a szökött parasztok felkutatási idejét, de hogy a délvidék birtokosainak is kedvében járjon, a jobbjágyokért való jelentkezés határidejét hat hónapban maximálta. Egyúttal pedig megszüntette az 1597-es rendeletet, amivel jelentős holop rétegeket tudott Bolotnyikovéktól eltávolítani.

A fennálló rend elleni népmozgalom második, Bolotnyikov-felkelés néven ismert szakasza már nem hozott új bevonulást Moszkvába. Viszont

erőteljesen kidomborodot, hogy a cár elleni fellépés egyik mozgatórugója, általánosan fogalmazva, az osztályellentét. Ennek egyértelművé válása azonban szétbomlasztotta a tarka szociális szövetségi csoportosulást. Így amint az a középkori népmozgalmakkal történni szokott, a Bolotnyikov-felkelés is elbukott. Ennek következtében azonban a birtokos osztály ellenzéki tömegei sem érték el céljukat.

A talaj tehát elő volt készítve a II. ál-Dmitrij néven ekkor felbukkanó második álcár számára. Megjelenésével a Sujszkij-elleni mozgalom új lendületet kapott. Az önjelölt cárt továbbra is támogatta a délvidék, zászlaja alá gyűltek Bolotnyikov seregének maradványai, s mivel jelentős számú lengyel zsoldos segítségével hamar sikereket ért el, kezdtek a szolgáló nemesek, sőt bojárók közül is egyre többen átszívárogni táborába. Másfél évig tartó kettős hatalom alakult Oroszországban, miután nem messze Moszkvától, a szélhámos cár is berendezi saját fővárosát. A két hatalmi pólus között ettől kezdve állandó ingázásban voltak az orosz birtokosok; hol ide, hol oda álltak, várva, hogy merre dől el a hatalmi kérdés, amely ilyenképpen egy harmadik fél javára dőlt el.

A cári hatalom elleni harcnak ez a harmadik szakasza már erősen különbözik az első kettőtől. Bár továbbra is megőrzi népmozgalom jellegét, a kozák csapatok már önállósulnak, s csak laza szálak fűzik őket a főszerephez. Sok helyütt pedig, az osztályharc logikájából fakadóan már a cárként viselkedő II. ál-Dmitrijel is szembe fordulnak – stílusos módon ellene szintén az álcár-ideológia jegyében: több mint egy tucat álcárevicset produkálnak az egyes kozák csapatok. II. ál-Dmitrij egyre fokozódó népszerűtlenségéhez hozzájárultak ugyanakkor az idegenektől elszenvedett vallási-nemzeti sérelmek is.

1610-re, az addig egy tulajdonképpeni „második társadalom” élén álló álcár egyszerű kozákvezérré fokozódik le, mivel a Lengyel-Litván Királyság nyílt beavatkozása az eseményekbe lengyel és, sajátos módon, orosz hívei jórészt eltávolította tőle. Ezzel az álcár-hit, mint ideológiai mozgósító erő és immár az elsősorban kozákokra támaszkodó mozgalom értéke együtt devalválódik. A szolgáló nemeseknek ezentűl már nem éri meg a szociális demagógia vállalása a gyengének bizonyuló álcár oldalán és Tusinóban kísérletet tesznek, először az orosz történelemben, rétegérdekeik érvényesítésére. Az 1610 februárjában kötött egyezményük a lengyel királlyal, példátlan módon az addigi orosz történelemben, a cárnak meghívandó lengyel királyfit teljesen kiszolgáltatta volna az uralkodó

osztálynak, amelyben egyúttal a szolgáló nemesség térnyerése is bekövetkezett volna.

A „zavaros” időszak eseménytörténetének negyedik szakasza II. ál-Dmitrij halálával veszi kezdetét. Látszólag ugyan fontosabb események történnek előtte (a cár lemondatása, a lengyeleket beengedik Moszkvába), ám ezzel az esettel megváltozik a fennálló rend elleni küzdelem jellege. A vezérétől megfosztódott népmozgalom végérvényesen elveszti meghatározó szerepét, az osztályharc különféle kozák csapatok fosztogató hadjárataira egyszerűsödik. Másrészt az addigi cár, tehát a Moszkva ellen folytatott küzdelem mostmár az idegenek elleni „nemzeti” felszabadító harc képébe öltözik, amelyet az irregurális kozák harcmodor inkább gátol, mint segít. Így kerül a szolgáló nemesség az új szakaszban a mozgalom élére, kétfrontos harcot vállalva a lengyelekkel lepaktáló bojárok és a kozákok ellen.

Az 1. népfelkelésnek nevezett szövetség kísérlete Moszkva felszabadítására azonban kudarcra végződött. Pedig végül ismét az addigi recepttel próbálkozott: a széles tömegek kihasználásával az „össz nemzetinek” deklarált harcban. Ám az 1611. június 30-i rendelete, amely a kozákság jelentős csoportja számára kilátásba helyezte a jobbágyi állapotba való visszakerülést, a szó szoros értelmében összeugrasztotta a kozákokat és a szolgáló nemeseket. És ebben a harcban az utóbbiak húzták a rövidebbet.

Az ötödik szakaszban ezért a mozgalom élére új territoriális és (részint) új szociális erő áll. Az állandó háborúzás által kevésbé vagy egyáltalán nem érintett volgai és attól északra fekvő városok elégekel meg ekkor az anarchiát, hirdetik és valósítják most már meg a gyakorlatban is kétfrontos harcukat. Megint csak egy addig ismeretlen jelenséggel gazdagítva az ország társadalmi- és politikai történetét. A cár- és a de facto (a lengyelekkel lepaktáló arisztokrácia kompromittálódása miatt) bojárnélküliség időszakában a politikai döntések sajátos demokratikus alapokra helyeződnek. Felelevenedik a moszkvai fejedelmek által megfojtott vecsegy gyakorlat, az iparos-kereskedő népesség aktív szerephez jut a „nagypolitikában”. Amelyet – más lehetőséget nem ismervén – ismét csak a korlátlan cári hatalom régi jogaiba való visszahelyezésére használ majd fel 1613-ban Mihail Romanov trónra emelésével.

A „hosszú” 16. század Oroszországban a cári autokratikus hatalom kialakulásának, megerősödésének és – megrendülésének kora. Bukása azonban nem következik be, mert a korlátlan uralkodói hatalom elve

logikusan következett az előző társadalomfejlődésből és a katonai monarchia szükségleteiből. Időleges gyengülését jórészt szélsőségesen túlhajtott formában való megjelenése okozta. Történelmi perspektívában szemlélve azonban a század feltétlenül tényeresének és intézményesülésének időszaka. A leglátványosabb sikereket a politikai ideológia szintjén éri el, ám a mindennapi politikában is fokozatosan érvényesül, hogy aztán társadalomátalakító tényezővé váljon.

A század a bojárság örökbirtokai megrendülésének, a szolgálati birtok elterjedésének, és általában minden magánbirtok adománybirtokká történő lefokozása folyamatának kora. A társadalomban a bojároknak a régi moszkvai bojárok szintjén történő egységesítésére történik kísérlet. Más oldalról, az uralkodó osztály középső rétegei jogi és gazdasági helyzetében is végbemegy egyfajta nivellálódás, miáltal utóbbiak – a földművelőkhöz és városlakókhöz mérten – szintén privilégizált helyzetbe kerülnek. Az opricsnyina és még inkább a „zavaros” időszak eseményei által meggyengített bojársággal szemben aztán a korszak végére önálló rétegkövetelésekkel rendelkező, valóságos politikai riválisként lépnek fel.

Még jobban kimutatható a parasztság helyzetében bekövetkezett alapvető változás a század folyamán. Az állandó háborúzás gondjai közt vergődő állam a végveszély közeledtével teljesítette a katonai–földesúri osztály létfontosságú kívánságát: a parasztok röghözkötését. Ezzel megindult az alsóbb néprétegek egységesítésének is – a holopokhoz közelebb eső szinten megvalósuló – útján. Ugyanebbe a vonulatba illeszkedett az államnak alávetett „fekete” parasztok földjeinek udvari birtokká alakítása, illetve szolgáló nemeseknek való eladományozása. Egyelőre azonban a röghözkötés politikai irányvonala az elementáris erejű és a dinasztikus zűrzavart, az uralkodó osztályon belüli réteg- és pozícióharcot jól kihasználó népmozgalom ellenállása következtében nem tudott érvényesülni.

Nem bizonyult ugyanakkor tartósnak az autokratikus állam irányításának rendszere sem. A helyi közigazgatás reformját elsodorta az opricsnyina vihara és időlegesen az újonnan elterjedő prikázokon alapuló központi irányítás is megrendült az opricsnyinai „magánállam” anarchisztikus berendezkedése következményeként. Hosszú távon azonban a központi kormányzások időtállóaknak bizonyultak és a szolgáló nemesség potenciális hatalmi bázisai lettek. Többek között ezért kerülhetett sor arra, hogy az uralkodó osztály középső rétegei az előkelő bojár familiák jelentős részének fizikai, gazdasági vagy morális megsemmisülése után időlegesen valóságos hatalmi tényezőkké válhattak.

A 16. század folyamán végbement változások végül is az ideológiailag senki által nem korlátozott uralkodói hatalomnak a valóságos életben is korlátlan voltát alapozták meg. Hiába állnak vissza tehát 1613 után látszólag az opricsnyina előtti állapotok, hiába határolja el magát a szubjektíve valóban „jámbor” Alekszej Mihajlovics cár IV. Iván véres tetteitől, az autokratikus cári hatalom utolsó akadályait is elsöpörte az opricsnyina és a „zavaros” időszak. Az orosz társadalom ezért 1613 után, ha nehezen is, de visszazökken a korlátlan uralom kerékvágásába. Ezt kell tennie márcsak azért is, mert a területi veszteségek ismét a katonai monarchia megerősítésének jelszavát írják az állami politika zászlajára. A megoldáshoz ekkor már nem lesznek elegendők egy patrimonialis alapokon nyugvó centralizált államrendszer keretei, ekkor már a nyugati vívmányok oroszok számára elfogadható részének adaptálására is szükség lesz. Így alakulhat majd ki az alapjaiban sok tekintetben „ázsiai” színezetű, felépítményében „nyugatias” péteri abszolutizmus.

Irodalom

A földrajzi viszonyokról:

M.N. Tyihomirov: Rosszija v XVI sztoletyii. Moszkva, 1962; *I.Z. Drobizsev–I.D. Kovalcsenko–A.V. Muravjov:* Isztoricseszkaja geografija SZSZSZR. M., 1973; *A.V. Dulov:* Geograficseszkaja szreda i isztorija SZSZSZR. M., 1983.

A parasztagazdaságról, a parasztságról, holopokról:

Agrarnaja isztorija szevero-zapada Rosszii. Vtoraja pol. XV.-nacs. XVI v. (red. *A.L. Spairo*), Leningrád, 1971; Agrarnaja isztorija szevero-zapada Rosszii XVI v. Novgorodszkije pjatini. L., 1974; Agrarnaja isztorija szevero-zapada Rosszii. Szever, Pszkov, L., 1978; *Ju.G. Alekszejev:* Agrarnaja is szocialnja isztorija Szevero-vosztocnoj Ruszi XV–XVI vv. Moszkva–Leningrád, 1966; *G.E. Kocsin:* Szelszkoje hozjajsztvo na Ruszi (konyec XIII-nacs. XVI vv.) M.–L., 1965; *E.I. Kolicseva:* Holopsztvo i kreposztnyicsesztvo (konyec XV–XVI vv.) M., 1971; *V.I. Koreckij:* Zakreposcsenyije kresztyjan i klasszovaja borba v Rosszii vo vtor. pol. XVI v. M., 1970; *A.F. Manykov:* Ceni i ih dvizsenyje v Russzkom goszudarsztva XVI v. M.–L., 1951; *V.M. Panyejah:* Kabalnoje holopsztvo na Ruszi v XVI v. L., 1967; *V.M. Panyejah:* Holopsztvo v XVI– nacs. XVII v. L., 1975; *A.L. Sapiro:* Problemi szocialno-ekonomicseszkoj isztorii Ruszi XIV–XVI vv. L., 1977; *A.A. Zimin:* Holopi na Ruszi. M., 1973.

A városokról:

V.N. Bernadszkij: Novgorod i novgorodszkaja zemlja v XV v. M.–L., 1961; *A.P. Pronstejn:* Velikij Novgorod v XVI v. Harkov, 1957; *A.M. Szaharov:* Goroda Szevero-vosztocnoj Ruszi XIV–XV vv. M., 1959; *M.N. Tyihomirov:* Drevnyerussz-kije goroda. M., 1956.

A nagybirtokról, a bojárokról, szolgáló emberekről:

I.U. Budovnyic: Monasztiri na Ruszi i borba sz nyimi kresztyjan v XIV–XVI vv. M., 1966; *V.O. Kljucsevszkij:* Bojarszkaja дума v Drevnej Ruszi. Pg., 1916; Obscsesztvo i goszudarsztvo feodalnoj Rosszii. M., 1975; *N.P. Pavlov-Szilvanszkij:* Feodalizm v Drevnej Ruszi. M., 1906; *Sz.A. Rozsgyesztvenszkij:* Szluzsiloje zemlevlagyenyije. *A.A. Zimin:* Krupnaja feodalnaja votcsina i szocialno-polityiceszskaja borba v Rosszii (konyec XV–XVI v.) M., 1977; *Sz.B. Veszelojszkij:* Feodalnoje zemlevlagyenyije v Szevero-vosztocsnoj Ruszi. M.–L., 1947.

A reformidőszakról:

V.B. Kobrin: Novejsije trudi o processze centralizacii Russzkovo goszudarsztva. In: Rosszija na putyjah centralizacii. M., 1982; *A.K. Leontyjev:* Obrazovanyije prikaznoj szisztymi upravlenyija v Russzkom goszudarsztve. M., 1961; *V.D. Nazarov:* Iz isztorii centralnih i goszudarsztvennih ucreszgyenyij Rosszii szeregyini XVI v. (K metogyike izucsenyija voprosza) In: Isztorija SZSZSZR, 1976/3; *N.E. Noszov:* Ocserki po isztorii mesztново upravlenyija Russzkovo goszudarsztva perv. pol. XVI v. M.–L., 1957; *N.E. Noszov:* Sztanovlenyije szoszlovno-predsztavityelnih ucreszgyenyij v Rosszii. Iziszkanyije o zemszkoj reforme Ivana Groznovo. L., 1969; *B.A. Romanov:* K voproszu o zemelnoj polityike Izbrannoj radi. In: Isztoriceszskije zapiszki, t. 38. M., 1951; *A.A. Zimin:* Reformi Ivana Groznovo. M., 1960.

Az opricsnyináról:

I.I. Poloszin: Szocialno-polityiceszskaja isztorija Rosszija XVI-nacs. XVII v. M., 1963; *P.A. Szagyikov:* Ocserki po isztorii opricsnyini. M.–L., 1950; *R.G. Szkrinnyikov:* Nacsalo opricsnyini. L., 1966; *R.G. Szkrinnyikov:* Opricsnyij tyerror. L., 1969; *R.G. Szkrinnyikov:* Rosszija poszle opricsnyini. L., 1975; *R.G. Szkrinnyikov:* Ivan Groznij. M., 1975; *R.G. Szkrinnyikov:* Rosszija nakanunye „szmutnovо vremenij”. M., 1981; *Sz.B. Veszelojszkij:* Isszedovanyije po isztorii opricsnyini, M., 1963; *A.A. Zimin:* Opricsnyina Ivana Groznovo. M., 1964.

A „zavaros időszokról”:

K.V. Csisztov: Russzkije narodnije szocialno-utopiceszskije legendi XVII–XIX vv. M., 1967; *J.V. Gotyje:* Szmutoje vremja. Ocserk isztorii revoljucionnih dvizsenij nacsala XVII sztoletyija. M., 1921; *V.I. Koreckij:* Formirovanyije kreposztovno prava i pervaja kresztyjanszkaja vojna v Rosszii. M., 1975; *M. Kosztomarov:* Szmutoje vremja Moszkovszkovo Goszudarsztva v nacsale XVII sztoletyija. In: Isztoriceszskije monografii i isszedovanyija, kny. IV–V. M., 1867–1868; *Sz.F. Platonov:* Ocserki po isztorii szmuti v Moszkovszkom goszudarsztve XVI–XVII vv., izd. 3., Szpb., 1910; *Sz.F. Platonov:* Szmutoje vremja, Pg., 1923; *R.G. Szkrinnyikov:* Borisz Godunov. M., 1978; *R.G. Szkrinnyikov:* Minyin i Popsarszkij. Hronyika szmutnovо vremenij. M., 1981; *I.I. Szmirmov:* Vossztanyije Bolotnyikova 1606–1607. M., 1951.

Az egész korszakra vonatkozó fontosabb összefoglalások (orosz nyelven):

Sz.V. Bahrusin: Naucsnije trudi, t. II. M., 1954; *L.V. Cserepnjin:* Obrazovanyije Russzkovo centralizovannovo goszudarsztva v XIV–XV vv. M., 1960; *L.V. Cserepnjin:* Zemszskije szobori russzkovo goszudarsztva v XVI–XVII vv. M., 1978; Dokumenti szovjetszko-italjanszkoj konferencii isztorikov (8–10 aprelja 1968 g.) M., 1970; Isztorija SZSZSZR sz drevnyejsih vremjon do nasih dnejev, t. II. (red. *M.N.*

Tyihomirov). M., 1965; *V.O. Kljucsevszkij*: Szocsinyenyija, t. II. M., 1957; *P. Miljukov*: Ocserki po isztorii russzkoj kulturi, cs. 1., izd. 5. Szpb., 1904; Pehod ot feodalizma k kapitalizmu v Rosszii (red. *V.I. Sunkov*). M., 1969; Ocserki po isztorii SZSZSZR. konyec XV. v.-nacs. XVII vv. (red. *A.N. Naszov, L.V. Cserepnyin, A.A. Zimin*). M., 1955; Ocserki russzkoj kulturi, cs. I–II. M., 1977; *Sz.F. Platonov*: Ivan Groznij. Pb., 1923; *M.N. Pokrovszkij*: Izbrannije proizvegyenyija, kny. I. M., 1966; *I.I. Szmirmov*: Ocserki polityiceszkoj isztorii Russzkovo goszudarsztva 30–50–h godov XVI v. M.–L., 1958; *Sz.M. Szolovjov*: Isztorija Rosszii sz drevnyih vremjon, kny. III–IV. M., 1960; *Sz.O. Smidt*: Sztanovlenyije Rosszijszkovo szamogyerzsavsztva. Isszladovanyija szocialno-polityiceszkoj isztorii vremeni Ivana Groznovo. M., 1973; *R.Ju. Vipper*: Ivan Groznij. M., 1922, M.–L., 1944; *A.A. Zimin*: Rosszija na poroge novovo vremeni (Ocserki polityiceszkoj isztorii Rosszii pervoj tretnyj XVI v.) M., 1972; *A.A. Zimin*: Rosszija na rubezse XV–XVI sztoletij. M., 1982.

Felhasznált nem orosz nyelvű monográfiák:

P.L. Barbour: Dimitry Called the Pretender, Tsar and Great Prince of All Russia, 1605–1606. Boston, 1966; *S. Baron*: Moscovite Russia. London, 1980; *R. Crumme*: The Formation of Moscovy 1300–1613. London–New York, 1983; *A. Hirschberg*: Maryna Mniszchówna, Lwov, 1927; *A. Kappeler*: Ivan Groznij im Spiegel der ausländischen Druckschriften. Frankfurt, 1972; *E.L. Keenan*: The Kurbskii-Groznij Apocrypha. The Seventeenth-Century Genesis of the „correspondence”. Attributed to Prince A.M. Kurbskii and Tsar Ivan IV. Cambridge, 1971; *J. Maciszewski*: Polska a Moskwa 1603–1618. Opinie i stanowiska szlachty polskiej. Varsó, 1968; *B. Nørretranders*: The Shaping of Czardom under Ivan Groznij. London, 1971; *R. Payne–N. Romanoff*: Ivan the Terrible. New York, 1975; *R. Pipes*: Russia under the Old Regime. Cambridge, 1974; *K. Rasmussen*: Die livlandische Krise 1554–1561. København, 1973; *W. Serczyk*: Iwan IV Gróźny. Wrocław, 1977; *Szvák Gyula*: Cárók és kalandorok. A „zavaros időszak” története. Kossuth, 1982; *Szvák Gyula*: Iván, a félelmetes. Gondolat, 1985; The City in Russian History. Kentucky, 1976; *G. Vernadsky*: The Tsardom of Moscow 1547–1682, part 1. New Haven–London, 1969.